

BEYANÜ'L- HAK'TA ULEMA, SİYASET VE MEDRESE

Doç. Dr. Ramazan BOYACIOĞLU*

Beyanü'l- Hak dergisi, Pazartesi günleri çıkan haftalık bir dergidir. İlk sayısı İkinci Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra 22 Eylül 1908 tarihinde çıkmıştır. Zaman zaman kapatılmalarla beraber 22 Ekim 1912 tarihine kadar 182 sayı olarak, yayın hayatını sürdürmüştür. Bu dergi çıkarılırken ciltler halinde olması öngörülmüş ve bazı sayılar sonunda "...cildin sonu" ifadesi kullanılmıştır. Dergi 7. cildini tamamladıktan sonra Balkan Savaşı ile birlikte kapanmış ve bir daha çıkmamıştır. Birinci cildi 26. sayıya dahil 618 sayfadır. İkinci cildi 27. sayıdan 51. sayıya ve 619. sayfadan 1081. sayfaya kadardır. Üçüncü cilt 52. sayıdan 78. sayıya ve 1082. sayfadan 1512 sayfaya kadardır. Dördüncü cilt 79. sayıdan 104. sayıya ve 1513. sayfadan 1940. sayfaya kadardır. Beşinci cilt 105. sayıdan 130. sayıya ve 1941. sayfadan 2356. sayfaya kadardır. Altıncı cilt 131. sayıdan 156. sayıya ve 2357. sayfadan 2776. sayfaya kadardır. Yedinci cilt ise 157. sayıdan 182. sayıya ve 2772. sayfadan 3192. sayfaya kadardır.

Bu derginin baş yazarlığını sonuna kadar Fâtih Dersiamlarından olan Mustafa Sabri Efendi yaparken, imtiyaz sahibi olarak önce yine Fâtih Dersiamlarından Şehri Ahmet Râmiz Efendi, sonra 44. sayıdan itibaren yine Fâtih Dersiamlarından İstanbul Mebusu Mustafa Asım görülmektedir. Sorumlu müdür olarak ise, önce Mehmet Fatîn Efendi, 26. sayıdan itibaren Meşihat Mektebi Kalemî Hulefasından Mimarzade Mehmet Ali ve en son da 44. sayıdan itibaren Mekteb-i Kuzat Muallimlerinden Kilisli Münir görev yapmıştır.

Bu dergiyi ise, yine Meşrutiyetin ilan edilmesinden hemen sonra kurulan derneklerden biri olan "Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye'nin kurucuları çıkarmıştır. Genelde ulema olan bu derneğin kurucuları arasında başta Mustafa Sabri Efendi olmak üzere Şehri Ahmet Efendi, Mehmet Fatîn (Gökmen), Küçük Hamdi (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır), Hayret (Adanalı), Mehmet Arif, Hüseyin Hâzım gibi kişiler vardır.¹ **Bayenü'l Hak** uleması genelde Abdülhamit'e karşı ve istibdad düşmanlarıdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile başta birlikte görünürlerken, zamanla onlardan da kopmuşlardır. Bu kopuşta İttihatçıların uygulamalarının büyük etkisi vardır. Onların uygulamalarında gördükleri yanlışları zaman zaman tenkit etmişlerdir. Ama bu tenkitlerini, hep, Meşrutiyet yönetimini ön plana çıkararak yapmışlardır ve ondan destek almışlardır. Buna rağmen yine de temkini elden bırakmamışlardır. Çünkü İttihatçılardan çekinmişlerdir. Siyasete karıştıkları gerekçeyle İttihatçılar kendilerini uyarılmışlar, onlar da yaptıkları siyasetin "iyiliği emretme, kötülüklerden menetme" siyaseti olduğunu sık sık vurgulamışlardır. Bu arada kendilerinin de içinde buldukları medresenin ıslahı (yeniden düzenleme) konusunda da yazı ve makaleler yazmışlardır.

Bu çalışmanın birinci bölümünde, bir kısım ulema tarafından kurulan "Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye'nin kuruluş amacının ne olduğu, **Beyanü'l Hak** dergisini niçin çıkardıkları, bunların başlangıçta İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birlikte hareket ettikleri halde, daha sonra niçin onlardan koştukları ve onlara karşı bir siyaset uyguladıkları, kendilerinin siyasetinin ne olduğu ortaya konulacaktır. İkinci bölümde ise, önce medreselerle ilgili çalışma yapanların görüşleri ile ilgili özet bilgi verildikten sonra, **Beyanü'l- Hak** ulemasının medrese ile ilgili görüşleri üzerinde durulacaktır; yine onların görüşleri doğrultusunda ilk kurulan medreselerin nasıl oldukları, nasıl bozuldukları ve ıslahı için nelerin yapılması gerektiği konusunda, **Beyanü'l- Hak** dergisinde kaleme aldıkları makale ve yazılarında dile getirdikleri, sadeleştirilerek, incelenecektir.

A. Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye Uleması ve Siyaset

a. Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin Kuruluş ve Beyanü'l- Hak'ın Çıkarılış Amaçları

Yukarıda belirtildiği gibi Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye'yi bir kısım ulema kurmuştur. Nizâmnemelerine göre bu derneğin başlıca amaçları arasında, devlet yönetiminde meşveret (danışma) usulünün korunması, hükümetin dini konulardaki çalışmalarının desteklenmesi ve takibi, hilafetin yaşatılması, devlet

* C.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Ayhan, Hâlis, "Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, s. 332

işlerinin olabildiğince şeriat ölçülerine yaklaştırılması, İslam edeb ve terbiyesinin yaşatılması, dini ilkelerin müslümanlarca anlaşılacak şekle getirilmesi, dine karşı olanların görüşlerinin incelenerek gerçeklerin ortaya çıkmasına çalışılması, İstanbul ve taşradaki medreselerin zamanın ihtiyaçlarına göre yeniden ele alınıp düzenlenmesi gibi konular sıralanmıştır. Dernek üyeleri için "Dini hükümlere ve İslamın âdâbına" sıkı sıkıya bağlı kalmalarına yönelik hükümler konulmuş, ayrıca bunun yerine getirileceğine dair bir de "yemin sureti" yer almıştır. Bütün medrese öğrencileri derneğin doğal üyesi sayılmış, üyelerine verilen dernek kimlik kartının hazırlık sınıfı dışındaki bütün öğrencilere verilebileceği ve çok gizli tutulacağı ifade edilmiştir.²

Derneğin kuruluş sebebi ve **Beyanü'l- Hak** dergisinin çıkarılış amacı olarak adı geçen dergide açıklamalar yapılmıştır. Derginin Sorumlu Müdürü Mehmet Fatîh "Cemiyetimiz" başlıklı makalesinde istibdâta ulemanın durumu ile ilgili bilgi verdikten sonra, derneğin niçin kurulduğunu ve derginin niçin çıkarıldığını şöyle açıklamıştır:

"Mademki milletin sosyal hakkı geri verildi. Mademki hükümet keyfi davranışlara ve isbiddatça işlere son vererek, milletin akıllı ve meşrû düşünceleri elde edişinin doğru yönünü takibe başladı. Mademki meşveret (danışma) yöntemi her işimizde temel ilke olarak benimsendi. Mademki herkesin sosyal durumu ölçüsünde sorumlu tutulacağı karara bağlandı. Bütün millet fertleri için bir çok görevler hasıl oldu. Bu görevlerden biri belki birincisi meşru olan Meşrutiyetimizin temelini güçlendirip sağlamlaştırmaktır. Bu görev hemen hemen yapıldı. Emniyetimiz altında meşru bir hükümet kuruldu. Bize bu mutluluğu vermeye sebep olan Cemiyet, meşru olan bu meşrutiyetimize etki edip zarar verebilecek elleri kırma konusunda ümmetin ve milletin başkanlığı görevini üzerine aldı. Allah'tan ise ümidimiz tamdır. Çünkü Allah'ın yardımı toplumla beraberdir.*

Diğer bir önemli görev de millet fertlerinin, ayrı ayrı, akılcı girişimleri bir araya getirilerek gerekli olan akış yönüne doğru yönlendirilmesi işiydi. Önceki görev ulusal mutluluğumuzun konusunu oluşturduğu gibi bu da amacını sağlayacaktır.

Bu noktayı gözönünde bulunduran meslek sahipleri, meslekleri dairesinde bir takım cemiyet (dernek)'ler kurmaya başladılar..

*Bu inkılâp alanında ulema, genele yönelik görevlerle birlikte ayrıca önemli bir görev karşısında bulunuyordu. Bu görev ise bütün müslümanlara inanç esaslarını anlatmak, dinî görevlerini tebliğ etmek zorunluluğudur. Gerçekten yıllardan beri süregelen cehalet ve istibdâtın korkunç sonucu olarak, müslümanların değişik yollardan edindikleri dinî bilgileri sınırlı bir şekilde kalmış ve Batı uygarlığının aktarılışı ve ülkemizde uygulanması adeta farz olan maddi kalkınmasına kayıtsız kalınarak, ahlaki çöküntüye eğilimler olmuş ve İslam güneşinin gerçek görkemini anlamayan görüşler çoğalmıştır. Ulema bu acı gerçeği gözönünde bulunduruyordu. Tamamıyla anlıyordu, ağlıyordu, fakat bir şey söyleyemiyordu. Yalnız "**Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. Allah nurunu tamamlamaktan asla vazgeçmez.**"** (9/32) ayet-i kerimesini okuyarak geleceğe bakıyordu. Çünkü din alimleri biliyordu ki dinî Allah her zaman himaye edecektir. Evet birşey söyleyemiyordu. Çünkü dinî hükümlerin tebliğine hangi noktadan başlansa adâlet ve gereklerine sarılmak, zulüm ve istibdâta karşı koymak emrinden başka bir şey olmayacaktı. Bunu anlayan istibdâtın ayak takımları, me'lun fikirlerini başlıca ulemaya atfetmişlerdi. Vaazlarda dua ve israiliyattan başka birşey söylenmemesi zorunlu idi. Ulema, üzerine düşen görevin yerine getirilmesinde dinî zorunluluk bulunduğunu bildiği halde, istibdât yüzünden zihinlerde kalan bu yüce görevi şimdi eksiksiz olarak yerine getirmeğe karar verdi ve hemen bir "Cemiyet-i İlmiye" kurdu"³*

Yine Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye ile ilgili olarak kaleme alınan ve "Ya Halîm Ya Alîm" başlığını taşıyan başka bir makalede ise, İstibdât idaresinin kötülüklerinden bahsedildikten sonra bu idareden en çok müslümanların zulüm gördükleri çünkü Ermeni ve Rumların birer patrikhaneleri olduğundan patrikhanelerin kendi milletlerinin önüne siper olup zulümlerden koruduklarını; ayrıca kurdukları ilmî cemiyetlerin onları mudafaa ettikleri ve bu cemiyetler sayesinde eğitim-öğretim, sanayi ve ticaret alanlarında epeyce ilerlediklerini, müslümanların ise böyle kendilerine ilerleme yolunu gösterecek bir cemiyetleri olmadığından gözgözü görmez bir cehalet karanlığı içerisinde nereye basacak ve nereye gideceklerini bilmeden, oldukları yerde kaldıklarını;

² Ayhan, a.g. makale, s. 332

* İttihat ve Terakki Cemiyeti kastediliyor

** Biz burada bu ayetin Türkçesini verdik

³ **Beyanü'l- Hak**, s. 10-11

ayrıca yüzyirmi sandık dolusu kitabın Çemberlitaş Hamamı ocağında yakıldığını da açıkladıktan sonra "İşte maarif ve sanai ve ticarete hemşehrilerinden geri kalan ve onların görmedikleri böyle elîm, elîm zulümlar gören müslümanlar için de bir Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye teşkil edip, kendilerine bir meşale-i rah-ı terakki olmak ve puf diyenin saçını sakalını yakmak üzere de "Beyanü'l -Hak" ismiyle haftalık bir mecmua neşrine karar verdiklerini" açıklar.⁴

Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin, **Beyanü'l-Hak** dergisinde yayımlanan ve özellikle istibdâtı eleştiren "Ahalimize"başlıklı bildiride ise şöyle denir:

" Ey millet! Mazinin ortaya çıkarıp milletin geleceğine yönelttiği felâket bulutlarının karanlığından, dehşetinden ve yıldırımlarından, memleket ufuklarını ve milletin hayatını kurtarmak için uğraşıldı. Muvaffak olundu. Geçmişte felâket üreten fabrikalar kapatıldı. Yeni yeni felaket bulutlarının oluşmaması sağlandı. Artık ölçülü bir şekilde esen adalet rüzgarıyla, ülkenin üzerinde yoğunlaşan o kara bulutlar yavaş yavaş kayboldu. Ayrıca meşrû olan Meşrutiyetin, bu yıldırımlara yıldırımsavar vazifesini yapmakta olduğunu da görmekteyiz.

Ey ahali! Biliniz ki içimizde yaptığımız inkılâplardan memnun olmayanlar var. Bize taze bir hayat bahşeden şu hürriyetimizi mahvetmek ve geçmişin derinliklerine tepmelerimizle attığımız istibdâtı canlandırıp yeniden üzerimize musallat etmek için son bir ümit çarpınışı olarak girişimde bulunanlar eksik değil... Bilmiyorlar ki önlerinde halifeleri olduğu halde millet bu hürriyeti gömlek gibi giymiştir. Düşünemiyorlar ki şimdiki zamanı maziye döndürmek ne kadar muhal ise, milletin istibdâta doğru yönelmesi de o kadar imkansızdır. Menfaatlerini milletin felaketinde, zararlarını memleketin saadetinde gören bu hainleri, bu münafıkları, bu dinsizleri millet affetti. İntikam kılıcı ile parçalamak tenezzülünde bulunmadı. Fakat bunlar nankörlüğe başladılar...

Bu müfsidler güruhu, bu nankör münafıklar iyice bilmelidir ki ulema, zulm ve istibdâtı defetmeye, hak ve hakikatı müdafaya dinen mecburdur. Şeriatı bize tebliğ eden Efendimiz, bu yolda hayatlarını feda edenleri şehadet rutbesiyle müjdeliyor.

Dinin en mukaddes vazifesi ve insanın en yüce görevi olan zulmü defetmekten ve hakkı müdafadan herkes çekilse, ulema bir elinde hakikat bayrağı diğer elinde şeriat kılıcı ile gücü yettiği kadar uğraşacaktır. ⁵

Beyanü'l Hak uleması istibdâtle ilgili bu ağır tenkitleri bu şekilde yaptıktan sonra bu derneğin görevinin ne olduğunu ise yine Mehmet Fatih şu üç maddede özetler:

I. Cemiyetimiz bir cemiyet-i siyasiyye-i vataniyyedir. Şu vazife-i umumiyye nokta-i nazarından cemiyetimiz doğrudan doğruya Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetine merbuttur. Binaenaleyh İttihat ve Terakki Cemiyetinin bütün Osmanlıların saadet-i müştereklerini temin hususunda takip ettiği meslek-i siyasiyi takip edecek ve tebliğat-ı meşruasını her zaman ifa eyleyecektir.

II. Cemiyetimiz bir Cemiyet-i İlmiye'dir. Binaenaleyh İstanbul ve taşra medreselerinin ihyası ve tahsilin teâlîsi ve talebe-i ulûmun her nevi ulumdan hisseyâb (pay alma) edebilmesi çarelerini düşünecek ve mekteb-i ibtidaiye vs.de tahsil-i diniyyi nazar-ı itibara alarak ait oldukları makam nezdinde teşebbüsât-ı lazımede bulunacaktır.

III. Cemiyetimiz bir "Cemiyet-i Diniye"dir. Binaenaleyh gerek mevkut ve gayri mevkut risale ve ceridelerle ve gerek va'z ve nasayih suretiyle müslümanların dinlerine olan merbutiyetlerinin tamamen takviyesine çalışacak ve her sınıf halka zaruriyât-ı diniyesi ve istidâdâtı nisbetine ahkâm-ı İslamiye'yi tefhim ve tebliğ edilecek ve lüzum görülen mahellere birer heyet-i ilmiye irsâl edilecektir. Ve bahusus sarf-ı hakayık-ı İslamiye'ye, adem-i vukuftan neşet eden bazı efkârın pek sahîf (zayıf, boş) pek haksız olduğu dahi enzâr-ı umumiye karşısında isbat edilecektir. ⁶

Bu maddelerden anlaşıldığı gibi cemiyet hem siyasi, hem dini ve hem de ilmi bir cemiyet olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca kurulduğu dönemin şartlarını göz önünde bulundurarak kendini, siyasi bir cemiyet olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir şubesiymiş gibi göstermektedir.

4 A.g.e., s. 6-7

5 A.g.e., s. 2-3

6 A.g.e., s.11

Yalnız cemiyetin kuruluşundan kısa bir süre geçtikten sonra yavaş yavaş ülkede büyük değişiklikler olmuştur. Meşrutiyetin kabul edilmesiyle yeni bir meşrutî hükümet kurulmuştur, meclis açılmıştır. Artık herşey yazılıp çizilmektedir.

b. Beyanü'l-Hak Ulemasının İttihatçılardan Ayrılmaları

Kuruluşunda İttihat ve Terakki Cemiyetine bağlılığını bildiren Cemiyet-i İlmiye, aradan üç ay geçtikten sonra 22 Kanun-ı evvel 1324 (1908) tarihli **Beyanü'l-Hak** dergisinin 14. sayısında; "*Başlıca amacı meşrû olan Meşrûtiyeti korumak ile İslâmiyetin ilerleyip yükselmesine hizmetten ibaret olan Cemiyet-i İlmiyye-i İslâmiyye'nin, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağı bulunmadığını ilan eder*"⁷ açıklamasıyla aradaki iplerin koptuğu belirtilmiştir.

Anlaşılan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, İttihatçıların uygulamalarından artık memnun değildirler. Bu durumla ilgili olarak, 12 Kanun-ı Sani 1324(1908) tarihinde "Niday-ı Ehl-i İslâm" başlıklı makalesinde Bursa Mebusu Ömer Fevzi şu açıklamada bulunmuştur:

"Son inkılâbımız üzerine her tarafta İslamlar sevinmiş, serbestce herkes dini, dünyevi sözlerini çekinmeden söyleyeceklerini mülâhaza ile doğru olan yola doğru gidileceğini ümit etmiş ve sınıf-ı muhtelif câhiblerinden edilen teşebbüsât, hitâb ve ifadât da bu ümidi tevliid eylemişti. İslâmların sürûru bir kere müşaverenin usûl-i dinden olması, sonra herkes keyfi gibi iş yapamayıp umûmun muayyen vazifeyi cidden ve bihakkin ifa edeceklerine itikat ve hükümet-i şekliyenin dini, din-i islam olduğunun Kanun-ı Esââsi'de musarrah bulunmasıyla, âhkâm-ı şer'iyye ü diniyyenin mevki-i icraya vaz'ına itimat olunmasına mebni idi. Maalesef ümitler bazı cihetten boşa çıkıyor. Hele ehl-i islâmın umûr-ı şer'iyye ü diniyye hakkındaki intizar ettikleri şeylerden hiçbir şey görülemiyor. Umur-ı diniyyeyi muhafaza ve icraya, tebliğ ve i'lâya memur olan ulemâ-i dinin ve memurîn-i şer'iyyenin sukutlarına mani kalmamıştır...." Ömer Fevzi'nin bu şekilde başlayan makalesinde gittikçe sertleşen bir dille eleştiri yapılır ve hükümetin bir üyesi olan şeyhülislam göreve çağırılır:

*"Şeyhülislam hazretlerinden müslümanlar, şer'i hükümlerin korunup yerine getirilmesi konusunda girişim ve emirler bekliyorlar. Elbette hakları vardır. İcra kuvvetindedir, zâbita kendi hükmünü yerine getirmede tereddüt göstermez."*⁸

Görüldüğü gibi Cemiyet mensupları, İttihatçıların uygulamalarından pek memnun değildirler. Bu yüzden İttihatçıları, yavaş yavaş tenkit etmeye başlamışlardır.

c. 31 Mart Olayında Beyanü'l-Hak Uleması

Bu dönemde İttihatçıların icraatından memnun olmayan alaylı subaylar^{*}; **İktam, Serbesti, Volkan, Mizan** gibi gazetelerde sürekli eleştiri yazıları yazıyorlardı.⁹ İşte tam bu esnada meşhur 31 Mart olayı meydana gelmiştir. Durum çok ciddi ve tehlikelidir. Asker ayaklanmış ve şeriat isteriz diye yollara dökülmüştür. Durumun ciddiyetini gören Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye, 6 Nisan 1325(1909) tarihinde "Asker Evlâtlarımıza Hitabımız" başlıklı bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildirin bazı bölümlerinde, şöyle denilmektedir:

"Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kerim'de buyuruyor ki: Ey bana iman eden kullarım. Size, bir müfsit tarafından, bilhassa müslümanların heyecanlı bir zamanında, ne duruyorsunuz? Şöyle yapın böyle yapın tarzında bir takım teşvikler olursa hemen aldanıvermeyin. Olur ki, cehaletle yanlış bir şey görürsünüz, günahsız insanların kanına girersiniz, sonra yaptığınız işe dünya ve ahirette pişman olursunuz. Şurasını biliniz ki siz başına buyruk değilsiniz. Sizin içinizde Allah'ın Peygamberi vardır. Siz onun emrine itaat etmez de kendi kendinize hareket ederseniz helak olursunuz... Şimdi bu zamanda Rasulullah (s.a.s.) efendimiz ahiret yurdunu teşrif buyurmuş ve yerine kendisinin varisleri olmak üzere din ulemasını bırakmıştır.... Rasullulah bugün dünyada yok diye onun emri dışında kendi kendinize mi hareket edeceksiniz? Zabitlerinizi mi öldüreceksiniz? Sonra pişman olursunuz. Yarın bir muharebe olursa zabitsiz ne yapacağız?... Akaid, fıkıh kitaplarını biz mutalaa ediyoruz. Size dininizi, imanınızı, abdestinizi, namazınızı, orucunuzu, haccınızı, nikahınızı, ibadetinizi biz öğretiyoruz. Biz olmasak şeriatı nereden bilecektiniz, kıymetini nasıl takdir edecektiniz. Mademki şeriat

⁷ A.g.e., s.289

⁸ A.g.e., s.373-375

^{*} Subaylar, "alaylı subaylar" ve "mektepli subaylar" olarak ikiye bölünmüşlerdir. Alaylı subaylar mektepte okumayıp alayda yetiştikleri için mektepli subaylar tarafından küçük görülüyorlardı.

⁹ Akşin, Sina, Jön Türkler ve İttihat Terakki, İstanbul 1987, s. 121-128.

istiyorsunuz. Ne güzel istek , ne yüce gayret . Lâkin, yavrularımız, affedersiniz o bizim vazifemizdir. Sakın vazifemizi gasbetmeyiniz. Sizin göreviniz Allah yolunda cihattır. Yani savaştır. Amma nerede? Düşman hududunda. İstanbul'da değil, birbirinizle de değil... Siz şeriat istiyorsunuz; pekâla, biz gece gündüz ne için çalışıyoruz? Medreselerde ne için dirsek çürüttük, ömür yıprattık? İstibdât devrinden kurtulalıdan beri bu apaçık dinin ilerlemesine, korunmasına az mı çalıştık?... İsterseniz sizinle biraz daha açık konuşalım, sizin geçen günkü ayaklanmanızda biz neden korktuk biliyor musunuz? İstibdâdın geri gelmesinden. İstibdât ne demek biliyor musunuz? Bunu bir örnekle anlatalım. İkinci Halife Hz. Ömer Efendimizin arkadaşlarına, "şayet ben haksız bir iş yaparsam beni uyarın, yanlışımı düzeltin" buyurmaları üzerine, arkadaşlarından birisi "Ya Ömer haksız iş yaparsan kılıcımızla düzeltiriz" cevabını vermiş. Hz. Ömer de, "memnun oldum, Allah sizden razı olsun" buyurmuştur. Hiç kimseye danışmayarak, meşrû-gayrimeşrû istediğini yapmaktan ibaret olan istibdâdın, işte bu örnek ile ne kadar kötü ve bunun karşılığı olarak milletin de işe karıştırılması manasına olan Meşrûtiyet'in ne kadar güzel bir şey, millet hakkında ne büyük bir nimet olduğunu anlamışsınızdır..."

Daha bunun gibi askerleri yatıştırıcı pek çok tavsiyelerde bulunulmakta ve biraz da istibdâtçılara göz dağı verilmek istenilmektedir:

"Lâkin ey istibdât, ey hayf-ı müsellağ (silahlı korku)! Sen katiyen bil ki öldün! Dirilmek ihtimalin yoktur! Bu hadise, senin için son, fakat ümitsiz bir harekettir. Gerçi senin bir cadı gibi dirilmeni bekleyen bir takım hainler, hafiyeler şu günlerde sokaklara dağılarak şeytanca bir tertip vaziyeti aldılar. Bunu da biliyoruz. Fakat ümitleri, Allah'ın yardımı ile boşunadır. Çünkü Temmuz onbirde geberen o istibdâdın dirilmesine vasıta kılınan temiz şeriat ile İslam askerleri, ikisi de onun can düşmanıdırlar. Asker, bu pis ölünün, kutsal bir şekilde yeniden dirilip canlanmak istediğini hisseder etmez başına, kökünü kurutacak son darbeyi vuracaktır. Hele bu sefer ulema, eski kayıplarının acı hatırasından meydana gelen öfke ile meleklerin azâbi şeklinde şu yüce ayeti okuyarak bu ölünün başını bekliyor: **"Zulmeden toplumun kökü kesildi. Övgü alemlerin Rabbi Allah'a mahsustur. (6/45)"** ¹⁰

Bu bildirinin son paragrafında istibdât kötülenirken, sanki 31 Mart olayını gerçekleştirenlerin II. Abdülhamit ve taraftarları olduğu hissi uyandırılmaktadır. Fakat ortalık yatıştıktan sonra bunun kesinlikle Abdülhamit tarafından yönetilmediği, aksine İttihat ve Terakki karşıtı olan, başta Prens Sabahattin olmak üzere Kâmil Paşa ve oğlu Said Paşa, İsmail Kemâl, Mizancı Murat, Said-i Nursî (Kürdî), Derviş Vahdeti gibileri ve bunların siyasi örgütleri Ahrar Fırkası (14 Eylül 1908'de kuruldu) ile onun dînî kolu olan İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti tarafından acemice yapıldığı anlaşılmıştır. ¹¹

Cemiyet-i İlmiye, askerlere yaptığı çağrının dışında halka da ayrıca çağrıda bulunan bir bildiri yayınlamıştır.

"Ey iman ehli, ey din kardeşleri veya müslümanız diyen erbâb-ı yakîn. Şu birkaç günden beri içinde bulunduğumuz zamanımız çok nazik, çok önemli bir zamandır" diye başlayan bu bildirinin devamında ise, "bugün artık, necip Osmanlı milletinin, her türlü garazdan, şahsiyetten, birbirlerine olan ufak tefek çekişmelerden vazgeçerek; dünyanın üç günlük arzu ve isteğine kapılmadan, Allah'a güvenerek dinimizin, milletimizin kurtuluş ve mutluluğu uğrunda tek vücut olarak, ağız birliğiyle ve tek ümitle, Arafat'taki hacıların durdukları gibi yer birliği yapmaları gerektiğini; bir zamandan beri şeriatın, milletin, vatanın bütün şeref ve şanının korunması için, bugün ise meşru olan Meşrûtiyetin korunması için çalışma yapıldığını; küçükler ile büyükler birbirlerini tanımazlarsa, itaat etmezlerse, âlimlerin öğütlerini dinlemezlerse düzenin bozulacağını; şeriatın yok olacağını; Allah'ın ise müslümanları, düşmanları ile terbiye edeceğini; oysa bugün herkesin Meşrûtiyet istemesi gerektiğini, istibdâtı ise kalbine değil aklına bile alanın fitneye bulaşarak kendisini lanete doğru sürüklemiş olacağından şüphe edilmemesi gerektiğini; dahası, Mebusan Meclisinin vermiş olduğu bu yüce karar üzerine resmen halifenin iradesinin de taalluk ettiğini; zaten askerlerin, babalarının, amcalarının, kendilerinin haklarını, şeriatlerini arayıp sormak için memleketlerinden, Rumeli'den, Anadolu'dan, Bağdat'tan, Yemen'den gelen vekilleri, alimleri ve fazıllarının bunun için uğraştıklarını; Meclistikelerin, şeriata karşı bir şey yaptırılmaya ve ülkede şeriat ile kanunu birleştirmeye gayret ettiklerini ve bütün kanunları yüce fıkıh gereğince yaptırmak üzere karar verdirdiklerini; siz neler yapıyorsunuz diye hükümeti sürekli imtihana çektiklerini; alınan vergileri ve hazinenin paralarının nerelere harcandığını; neden veli dayıdan vergi alınırken Ali paşadan vergi alınmadığını; neden paşalara, büyük beylere çok para verildiği halde küçük memurlara,

¹⁰ Beyanü'l-Hak, s.668-673

¹¹ Akşın, a.g.e., s. 128-130

erlere, onbaşılara, çavuşlara, mülazımlara ve yüzbaşılara bakılmadığını sorduklarını; neden yabancı ülkelerin bayındır olduğu halde, kendilerinin ülkesinin harap kaldığını; niçin yabancı ülkelerde adalet uygulanırken ve herkesin malından canından güven içinde oldukları halde, adâletin yerine getirilmesi farz olan İslam ülkesinde adaletin uygulanmadığını sorduklarını.." vs. belirtilir. Kısacası gerek milletvekillerinin, gerekse ilim adamlarının ülke için neler yapmakta oldukları bu şeklide uzun uzun anlatılır. Böylece bir yandan da halk yatıştırılmaya çalışılır.

Bildirinin son paragrafi ise şu şekilde biter:

*"Kötülükleri gördüğünüzde söylemesi âlimlerin, yok edilmesi amirlerin, buğuz etmesi halkın görevi olduğunu biliniz. Birlikten ayrılmayınız mahvolursunuz. Fitne çıkarmayın. Hakkı tanıyınız. İyilikte bulunana nankör olmayınız. Allah'ın azabının en şiddetlisine tutulursunuz. Kısacası Allah'tan başka kimseden korkmayınız."*¹²

Görüldüğü gibi 31 Mart olayından 6 gün geçtikten sonra, 6 Nisan'da çıkan **Beyanü'l-Hak** dergisinde yayınlanan bu iki bildiri ile hem askerler hem de halk yatıştırılmaya çalışılmıştır. Çünkü durum çok kritikti. Ayaklanan askerler iki günde, çoğu mektepli subay olan 20 kadar kişiyi öldürmüşlerdi. İttihat ve Terakki önderleri ile mektepli subaylar gizlenerek ya da İstanbul'dan kaçarak canlarını kurturabilmişlerdir.¹³

24 Nisan 1909 tarihinde Selanik'ten gelen Hareket Ordusunun İstanbul'a girmesi ile birlikte İttihatçılar yeniden iktidarı ellerine geçirmişlerdir ve II. Abdülhamit'i tahtından indirmişler, yerine de Mehmet Reşat'ı geçirmişlerdir.¹⁴

31 Mart olayında, Cemiyeti-i İlmiye-i İslamiye'nin davranışı, İttihatçılar ve yeni padişah tarafından memnuniyetle karşılanmış ve kendilerine teşekkür edilmiştir.

Bu konu ile ilgili olarak Siroz Sancağı Şer'riyye Hakimi Mehmet Sadık, **Beyanü'l-Hak**'ta "Şeriat ve Ulemamız Mani-i Medeniyet Değildir" adlı makalesinin bir bölümünde şöyle demektedir:

*"İstanbul'da istibdât ve zulmün hüküm sürdüğü bir zamanda, Cemiyet-i İlmiye'ye mensup olanların korkusuzca bu siyasi gerçekler karşısında şeriat hükümlerini yayınlayıp anlatmalarından, gericileri reddedip, halkın heyecan ve acılarını dindirmelerinden, ayaklanan askerlerin taşkınlığını öğüt vererek yatıştırmalarından dolayı, Hareket ordusu konutanları, yüce milletvekilleri, Meşrutiyetin koruyucusu olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Genel Merkezi, İstanbul ve taşradaki Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye teşkilatlarına teşekkür ve takdirlerini sunmuşlar; hatta padişah da sözkonusu cemiyete memnuniyetlerini bildirmiştir"*¹⁵

d. 31 Mart Olayından Sonra Beyanü'l-Hak Ulemasının Davranışı

II. Abdülhamit'in tahtan indirilip Mehmet Reşat'ın tahta çıkması ile iktidar daha güçlü bir şekilde İttihatçıların eline geçmiştir. Zira Sultan Reşat kendi halinde, devlet işlerine pek karışmayan bir kişidir.¹⁶

Bundan sonra Cemiyet-i İlmiye alimleri, hükümetin uygulamalarıyla ilgili konulardaki eleştirilerinde daha dikkatli davranmış ve dolaylı yoldan eleştirilerde bulunmuşlardır. Yazdıkları makalelerinde şeriat, din ve ulema konusunda dikkatli ve hürmetli olunmasını istemişlerdir.

Ödemiş'te Müderris olan Aksekili Mustafa Hakkı "Ulema-ı İslamiye ile Hasbihal" başlıklı makalesinin girişinde şöyle demektedir:

"Efendiler! Cümlelizin malumudur ki vakit vakit hitabet kürsüsüne çıkmamız iki şeye dayanır. Birisi ilahi sözü yerine getirme, ötekisi ise peygamberlerin varisliğidir. İlahi söz dediğim, yüce Allah bütün âlimlerden söz almıştır ki bildikleri hükümleri bilmeyenlere öğretsinler. Hz. Peygamber bir yüce hadisinde

¹² Beyanü'l-Hak, s.673-676

¹³ Akşin, a.g.e., s. 127-128

¹⁴ Akşin, a.g.e.,s. 134

¹⁵ Beyanü'l-Hak, s.834

¹⁶ Türkgeldi, Ali Fuad, Görüp İştiklerim, Ankara 1987, s.274-275.

"bildiğini kardeşine bildirmeyen âlim'in, topladığı altın ve gümüşün zekatını vermeyen cimriye benzer olacağını" işaret buyurmuşlardır. Vekaletimiz ise "âlimler peygamberlerin varisleridir" hadisi ile sabittir".¹⁷ Kısacası âlimlerin bildiklerini başkalarına anlatmaları gerektiği üzerinde durmaktadır.

31 Mart olayından sonra **Tanin** gazetesinin baş yazarlarından ve İttihatçıların ileri gelenlerinden olan Hüseyin Cahit (Yalçın), "Din" başlıklı makalesinin bir bölümünde *'Tarihimizi, ahlakımızı, yaratılışımızı inceleyenler tereddütsüz hükmederler ki bu memleketin iki temeli vardır. Biri din, diğeri askerlik. Şu halde bütün ilerlememiz ve yenilenmemizde bu gerçeği sürekli göz önünde bulundurmalıyız. Sosyal toplumumuz, bizi kurtuluş ve mutluluğa götürecektir bütün değerleri bu temellere dayandırmayacak olursa kuracağımız kardeşlik, Meşrutiyet, hürriyet binaları pek çabuk altüst olur...'* ifadelerine yer vermektedir.

Hüseyin Cahit'in bu makalesini alıntı olarak **Beyanü'l Hak**'ta veren Mustafa Sabri ise kendi makalesinde: *" Ülkenin siyasetini genel menfaatlara hizmet edecek bir şekilde yönetmek isteyen eller için müslümanları, müslümanların ulemasını memnun etmek pek kolaydır. Dini duygularını okşamak, hatta alimlerin kendilerini değil, dini duygularını okşamak yeterlidir. Demek ki bu adamlar için dini menfaatlerden başka özel çıkarları yoktur. Dinlerine saygı gösterenlere dost, etmeyenlere düşman olurlar.."*¹⁸ derken, hükümeti de bu konuda uyarılmaktadır.

Yalnız zaman zaman da hükümetten çekinmektedirler. Kendilerine bir zarar vermesinden korkmaktadırlar. Bu yüzden Cemiyet-i İlmiye, Dahiliye Nezaretine bir beyanname vermiştir. Beş altı sayfa tutan bu beyanname önce Osmanlı devletinin bir uygarlık çağı yaşadığından sonra sosyal ve siyasal yapısında görülmeye başlayan maddi ve manevi eksiklikler, yabancıların ihtirasları ve yakınlarının çekişmeleri yüzünden 10 Temmuz 1324 (1908)'te hayırlı bir inkılabın olduğu, belirtilmiş ve Meşrutiyet ve hürriyet üzerinde önemle durulmuştur. Ayrıca İslam şeriatına göre bütün insanların haklar açısından eşit olduklarını ve eşit sorumluluklarının bulunduğunu; bir kişinin diğerine üstünlüğünün ancak *"Hiç bilenlerle bilmeyenler eşit midir?"* (39/9) ayetince; ilmi üstünlük ve ötekisinin ise *"Sizin Allah katında en üstünüz (Allah'tan) en çok sakınmanızdır"* (49/13) ayetince amelî üstünlük olduğunu; müslüman olsun olmasın, bir kişinin haklarına saldıran bir kimsenin halife bile olsa şeriata göre cezalandırılacağı, belirtilmiştir. Özellikle Osmanlı devletinin, bütün ilim ve fenne önem verdiği eski dönemlerinde büyüüp yüceltiğini; son zamanlarda ise Avrupa'da ilmi çalışmaların başladığı sırada Osmanlı'da ilmi çalışmaların duraklamaya girmesiyle vatanın herşeyi kaybettiğini; Meşrutiyetin ilanından sonra ise Osmanlı vatanının ve bütün İslam aleminin yücelmesi için medreselerin madden güçlendirilmesinin yanında; her türlü, ilim ve fennen yükseleceği bir yer olmasını sağlamak gerektiği üzerinde de durulduktan sonra son olarak da şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Osmanlı ülkesinin her çeşit ilerlemeden şeref payı alacak olan bütün Osmanlı vatandaşları gözünde sağlıklı sözlerin önemi belli olmuştur. Özellikle müslümanlar, sözkonusu görevlerin zorunlu muhatabdırlar. Zorunluluğun ilk muhataplarını da doğrudan doğruya dinî görevleri olan İslâm âlimleri oluşturmaktadır. Bu önemli hususları da belirli güven altına almak gerekmektedir. Bunun için de önce ulemanın birliğini sağlamak gerekeceğinden Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin devamı ve düzeni kesinlikle gerekli görülür".¹⁹

Bu açıklamadan da anlaşıldığı gibi ulemanın birliğinin sağlanması için Cemiyetin açık kalması gerekliliği üzerinde dururlarken, tedirginliklerini dile getirmektedirler. Aynı açıklamanın devamında ise cemiyetin yapacağı çalışmaların daha ziyade kişilere yönelik olarak sözlü olacağını; fiili çalışmalarının ise, şu andaki İslam medreselerinin ihtiyacına uygun ıslah önerileriyle ilgili olacağını belirtmişlerdir.

e. Beyanü'l-Hak Ulemasının İstanbul Belediye Seçimlerine Müdahalesi

Tüzüğünde belirttiği gibi ilmi olduğu kadar siyasi bir cemiyet de olan Cemiyet-i İlmiye, İstanbul Şehremini Hüseyin Kazım Bey'in nüfuzunu kullanarak belediye meclisi seçiminin feshedilmesini istemesi üzerine aşağıdaki beyannameyi yayınlamıştır:

"Şehremini tarafından belediye meclisi seçiminin feshi hususunda ısrar edilmekte ve Dahiliye Nezaretince değerlendirme yönüne gidilmekte olduğu malumdur. Meşru olan Meşrutiyetin gerçek koruyucusu

¹⁷ Beyanü'l-Hak, s. 795

¹⁸ A.g.e., s. 716-719

¹⁹ A.g.e., s. 958-962

*bulunan Cemiyetimiz, danışma (meşveret) hayatının temeli ve kânûnî güçlere ait kuruluşların dayanağı bulunan belediye seçimlerinin sebepsiz yere feshedilmesi cihetine gidilmesi şeklini uygun görmemekle beraber şehremanetinin islahat ve tekemmülâtı için birçok sebep var iken, bunları görmemezlikten gelerek, seçim şeklini etkileyeceği kesin olan bu yollu davranışları meşrû olan Meşrutiyetimize bir saldırı olarak görür.*²⁰

Bir hafta sonra yayınladığı "Beyanü'l-Hak" başlıklı bildirisinde ise, ülkede din kuvveti ve asker kuvveti olmak üzere iki etkili gücün bulunduğunu ve bu iki gücün iyiye kullanılması ne kadar zor ise, aksine kötüye kullanılmasının da o kadar kolay olduğu belirtilmiş ve milletin kaderini belirleyip yönetecek olan makamların haksızlıkla elde etmek istedikleri bu iki büyük gücü, ihtiraslarının eğlencesi yapmağa çalışanların bilindiği dile getirilmiştir; ayrıca nasıl ki 31 Mart olayında Cemiyet-i İslâmiye, canını ortaya koyarak iyi bir hizmet yaptıysa, bu defaki belediye seçimlerinin feshi konusunda yayınladığı beyannâme ile vicdanî kanaatını açıkladığı; bu davranışının halkın âdil efkarına ve Vekiller Meclisinin içtihadına da uygun bulunduğu; sonunda şehremanetinin istifa etmek zorunda kalmasıyla da Cemiyetin takdir ve kanaatinin isabetine kesin bir delil olduğu bildirilmiştir.²¹

Cemiyet-i İlmiye'nin belediye seçimleriyle ilgili olarak yaptığı bu açıklamalar üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti rahatsız olmuş ve ulemanın siyasetle uğraşmasını kongresinde tenkit etmiştir. Mustafa Sabrinin **Beyanü'l- Hak**'tan alıntı olarak yayınladığı Cemiyet-i İlmiye ile ilgili olan bölümünde, İttihatçılar şu açıklamayı yapmıştır: "*Cemiyet-i İlmiyye-i İslamiyye'nin son günlerde bir bildirisi yayınladı ki devletin iç siyasetine açıkça müdahaleyi içermektedir. Yüce ulema vicdanların eğitimcisi olmaları itibarıyla ümmetin manevi hakimleri olduklarından, fırka (parti) ihtilaflarına, seçim mücadelelerine karışmaları doğru değildir; nebilerin varisleri olduklarından, siyasi çatışmaların doğal sonucu olan kişisel saldırılardan uzak bulunmaları kendileri için dini bir gerekliliktir. Bundan başka ulema devlet hazinesinden muvazaf resmi memur sayıldıklarından, siyasi devlete etki etmeye kalkışmaları da doğru olmaz. Nihayet ulemanın, Meclis-i Mebusan ve Ayan dışında siyasetle uğraşmaları 31 Mart ve benzeri olaylarda olduğu gibi Allah korusun Meşrutiyet ve vatanın yok olması sonucunu doğuracağı da gözden uzak tutulmamalıdır.*"²²

Bu açıklama üzerine Cemiyet-i İlmiye de "Cevab-ı Sevab" başlığı altında aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

*"İslamın yüce kurallarının ve faziletli hükümlerinin korunmasını, şeriata uygun olan Meşrutiyet ile vatanın ve milletin mutluluğunun bozulmaktan uzak tutulmasını, kendisine tek amaç ve görev edinmiş olan Cemiyetimizin bazı davranışlarının, İttihat ve Terakki kongre raporunda tenkit edildiği, çok üzülmeye görüldü. Bu konuda cemiyetimiz, vereceği saklı cevaplardan şimdilik vazgeçerek der ki; İttihat ve Terakki Cemiyeti, şu andaki durumu itibarıyla tenkit makamında değil, belki milletin bugünkü haliyle ilişkisi ölçüsünde kendisini aklamak zorundadır."*²³

f. Beyanü'l- Hak Ulemanın Siyaset Anlayışı

Yukarıda görüldüğü gibi Cemiyet-i İlmiye uleması siyasetin içerisinde bulunmaktadır. Bu yüzden de İttihatçılar tarafından tenkit edilmişlerdir. Onlar da bu tenkitlere cevaplar vermişler, kendilerinin izledikleri siyasetin "**iyiliği emretme ve kötülükten menetme**" siyaseti olduğunu savunmuşlar ve bununla ilgili görüşlerini açıklamışlardır. Yalnız kendilerinin fırka taraftarı olmadıklarını da belirtmişlerdir. Bu konuda Ermenekli Mustafa Safvet "İzâh-ı Hak u Hakikat" adlı makalesinde şunları söyler:

"Şu iyi bilinmelidir ki, Cemiyet-i İlmiye hiçbir zaman fırka (parti) taraftarlığı, fırka ilişkisi gibi konularda kendisini bağımlı göstermediği gibi, izledikleri şer'i siyasette, fikir ve mantık egemenliğini parti duygularına yenik düşürecek derecede küçüklük de göstermez. Çünkü öteden beri takip ettiği mesleği bu gibi küçüklüklerden çok yücedir. Bununla birlikte şu yönü de iyi bilinmelidir ki Cemiyet-i İlmiye ruhânî bir cemiyet değildir... İslâmiyette de ruhbanîyet yoktur... Bize,"siyasetle uğraşamaz" diyenlerin gösterebilecekleri dellileri olmadığını cevaplandırırız. Bizim aklımıza gelmeyen, fakat kendilerinin benimseyip kabul ettikleri başka

²⁰ A.g.e., s. 2294

²¹ A.g.e., s. 2310

²² A.g.e., s. 2359

²³ A.g.e., s. 2358

dellileri varsa onu da gösterebilir. O halde Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye'den biri şehreminine "**sen meşrutiyet ruhunu kökten yıkıyorsun, meşrutiyet kurallarının ruhuna saldırıyorsun**" derse, suçlamada bulunma hakkını kim zorla alabilir. İşte Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye bu hakkını saklı tutarak, hiçbir siyasi partinin egemenliği altında zavallı olmak alçaklığına katlanamaz. Ne partiyi ne de kuvveti tanımaz. Tanıdığı bildiği daima haklıdır. Cemiyetimiz, İttihat ve Terakki Cemiyetini en güçlü anında tanımayarak onunla bağı bulunmadığını açıklamıştı. 31 Mart'ta hiç kimsenin silah kaldıran askere karşı birşey diyemediği bir anda, onlara karşı savunmada ve nasihatte bulunması; İttihat Terakki ile birlikte Meşrutiyeti korumaya çalışması, hep, Cemiyet-i İlmiye'nin tarafsız, ama hakkın koruyucusu olduğunun güçlü bir delilidir. Öyleyse Cemiyet-i İlmiye her haklının destek ve yardımcısı, her haksızın düşmanıdır.

Kısacası biz: "iyiliği emretmekle kötülüğü yasaklamakla" görevliyiz... Bu en önemli bir meseledir ve bunun altından en önemli bir siyaset çıkar. İşte bizim izleyeceğimiz siyaset bu siyasettir. Ne şimdi ne de gelecekte hiçbir siyasi partiye bağlı değiliz ve bağlanmayacağız da. Yalnız tekrar edeyim, hakkın ve haklının destekçisi, batılın ve haksızın hor göreniyiz."²⁴

Görüldüğü gibi Cemiyet-i İlmiye uleması yavaş yavaş sertleşerek İttihatçılara gerekli cevabı vermektedirler.

Fatih Dersiamlarından Demirhisarlı Hafız Hüseyin ise, "Ulema-i İslâmın Mevki-i Siyâsîsi" başlıklı makalelerinde; insan kanının en kutsal olanının İslam dinini savunma alanında akan şehit kanı olduğunu; bundan daha kutsal olanının ise, yine din yolunda mücadele eden ulemanın döktüğü mürekkep olduğunu belirttikten sonra şunları dile getirir:

"Acaba çağımızdaki ulema, çekiştirenlerin kinamasından korkmayarak dini ve siyasi görevlerini metanetle ve şerefle yapacak kadar gerekli ilimlere ve medenî cesarete malik midir? Bunun cevabı sözden çok, uygulama alanında görülmelidir. Geçmişteki büyük alimler bu dini ve siyasi görevlerini hakıyla yerine getirdiler. Onların bu konudaki çabaları ve çalışmaları, safvet ve metaneti, iktidar ve fazileti, akıllara hayret verir"²⁵ dedikten sonra, ikinci makalesinde de şöyle der:

"Millet fertlerinin elde ettikleri siyasi haklara İslam ulemasının sahip ve onu kullanmaya yetkili olmamasını kim akıl edebilir? Bunu söylemek, mantıksızlığın en garip göstergesidir. Gerçekten siyaset demek ihtiras, yalancılık, aldatmacılık, ahlaksızlık demekse, ulemanın bu çeşit pislik ve rezilliklerinden elini çekmesini şiddetle arzu ederiz. Zulüm karanlığını ve doğrudan sapmayı, adalet içinde gösteren zorbalardan elinde, ulemanın oyuncak olmasını istemeyiz. Osmanlı tarihi içerisinde benzerleri çok bulunan ulema kıyafetli, yaltakçıların ve dalkavukların, insanın yüzünü kızartacak derecede soytarlıklarından ve dalkavukluklarından ulemanın temiz kalmasını isteriz. Fakat biz, çıkarıcılığı kötü görmek üzere kurulmuş, erdemli, ahlâklı, şerefli ve temiz olan bir İslâm siyasetinin gelişmesinin mümkün olduğunu söylüyor ve inanıyoruz. I. Sultan Selim gibi şiddetli bir padişaha bile; "**Padişahım zerre kadar yüce şeriata karşı aykırı davranışını anlarsam, düşürülmene fetva veririm**", sözüyle padişahın yoluna çıkan ve böylece kendinden sonra gelenlere fazilet ve siyasi cesaret örneği gösteren ilim irfan sahiplerine millî tarihimizde, böyle hakkı ortaya koyup isteyen bir siyaset için güzel örnekler vardır. Sosyolog geçinen bazı dikkatsizler, bizde din ile siyasetin birbirinden ayrılması gerektiğini ateşli bir şekilde savunuyorlar. Bu ayrımın büyük bir etkiyle ilerlemeye sebep olacağını konferanslarında, gazetelerinde söylüyorlar. Bu büyük bir bilgisizliktir ki bunları birbirinden ayırmaya kalkışmak, İslâmiyeti, temelinden altüst etmeye eşittir. Mezhebî ve siyasi işleri en çok ayrılmaz olan ülke, İslam ülkesidir. İslâmiyet, Kısra'ya ait olanı Kısra'ya geri veriniz kuralını ortaya koymuş değildir. Bugün bilinmekte olan 93 (1876) Kanun-ı Esâsî, İslâm diyanetinden ayrılmadığını belirtmekte; gerek şeriat mahkemelerinin, gerek meşveret (danışma) kuralının yasallığına ait hükümleri göstermektedir. Osmanlı hükümetinin iç siyasetinin bir kısmı olan medeni hukukun alındığı yer şer'î kitaplar olduğu gibi, ceza hukukunun tehir etmeye ait maddelerinde ve mülki idare ile ilgili kanunların konmasında, şer'î siyaset dikkate alınmıştır. Osmanlı Kanun-ı Esasîsi, "hükümetin dini, islâm dinidir" diyor. Demek bu çerçevede hareket etmek hükümetin görevidir. Bunu göz altında bulundurma yetkisi ve hakkı en fazla ulemaya düşer."²⁶

24 A.g.e., s. 2493-2495

25 A.g.e., s. 2798

26 A.g.e., s. 2798-2799

Mustafa Sabri ise, yazdığı beş-altı sayfalık makalesinde yine İttihat ve Terakki kongresinde Cemiyet-i İlmiye ile ilgili yapılan eleştirilere cevap verir; ulemanın siyasetle uğraşmasını "el-emru bi'l-ma'ruf ve'n-nehyu ani'l-münker" ilkesinin gereği sayar, siyasetin din ilmiyle zenginleşeceğini, bu itibarla ilim adamlarının temelli siyasetle uğraşacağını savunur. O, anılan makalesinin bir bölümünde şunları söyler:

"Ulemanın siyasete karışıp karışmamasından başlayalım: Eğer ulemanın siyasi meselelere katılması yasaklanacak olursa, özellikle onlara düşen "iyilikle emret, kötülükten alıkoyma" görevi ortadan kaldırılmış bir hale gelir ki, ulema, bu hakkın kendilerinden alınmasını katiiyen kabul edemez. Onun içindir ki; din ilmi siyasetle zengindir ve siyaset iki kısıma ayrılır: Âdil siyaset, zaâim siyaset. Birincisinin taraftarı, ikincisinin engelleyicisi olan ulema için, bu büyük bir görevdir. Cemiyet-i İlmiye'nin vaktiyle İttihat ve Terakki cemiyetiyle birlikte iken siyasete katılma hakkı kabul edilmiş olduğu halde, bağlar çözüldükten sonra bu hakkın tanınmak istenilmemesidir ve halâ İttihat ve Terakki'nin Şehzadebaşı Kulübünde siyasetle uğraşan bir ilmi heyeti vardır. Bütün bu şekliyle mesele: "Ey ulema! Siz bizim olursanız, her hakkınız korunur ve vardır; bizden ayrılırsanız hukukunuz yoktur...." Bu sözlerin arkasından şunu vurgular:

"Kısacası Cemiyet-i İlmiye'nin siyaset ile uğraşma hakkını inkar etmek tarafsız bir dimağ için kabil değildir. Ulema, siyaset ile tabii olarak uğraşır ve uğraşacaktır. Yalnız mesele, tâkip edilen siyasetin iyi veya fena olmasındadır..."²⁷

Makaleden de anlaşıldığı gibi ulemanın iyi ve güzel olan, yani emri bi'l-mârûf ve nehyi ani'l-münker olan siyasetle uğraşmaya devam edeceği ifade edilmektedir. Gerçekten alimler, siyasetle uğraşmaya devam etmişlerdir. O anda İstanbul'da örfi idare vardır ve örfi idare, zaman zaman Kanun-i Esasiye (Anayasa) rağmen bazı tutuklamalar ve yanlışlıklar yapmıştır. Bu durum da, Cemiyet-i İlmiye tarafından tenkit edilmiştir. Cemiyet, "Bir Temenni-i Meşrutiyetperverâne" başlıklı bir yazısında bu haksızlığı dile getirir:

"Kişi, toplum ve konuşma hürriyetine aykırı durum ve davranışlar göstermekte olan sıkı yönetim (örfi idare), bu kez de Milletvekili Lütfi Fikri Beyi, Kanûn-ı Esâsi'nin açıklığına rağmen tutuklama girişiminde bulunarak, Osmanlı Meşrutiyetine kesin bir darbe vurmaktadır. Ayân ve milletvekillerinin ortaklaşarak ciddiyet ve metanetle Meşrutiyeti korumaya dikkat etmeleri beklenir."²⁸

Yine Rıfat Paşa'dan boşalan İstanbul milletvekilliği seçimi için bir girişim yapılmaması üzerine "Seçim işinin bu derecede geçiktirilmesi Meşrutiyet adına her türlü eleştiriye gerektirebilecek bir meseledir. Bu konuda uzun uzadıya itirazlarda bulunmaktan sakınılarak her halde bu lakırdıya bir son verilmesini ilgili makamlardan özellikle isteriz"²⁹ şeklinde görüş belirtir.

g. Beyanü'l-Hak Uleması İle Hürriyet ve İtilaf Partisi İlişkisi*

Bu arada İttihat ve Terakki Fırkasının (Parti) dışında "Hürriyet ve İtilaf" adında yeni bir parti kurulmuştur (Kasım 1911). Bu partiye ulemanın bakışının ne olduğu şu açıklamalarda görülmektedir:

"Bir süreden beri kurulacağı söylenen bir siyasi parti (fırka), bu kere "Hürriyet ve İtilaf" adıyla kurulmuş ve bu konudaki beyannamesini hükümete takdim etmiştir. Böyle bir partinin varlığına ülkemizin ihtiyacı olması hesabedilerek bugün biz Meşrutiyet alanında bir adım ilerlemiş olduğumuzdan, Hürriyet ve İtilafın gerçekten ihtiyaç duyduğumuz şeylerden bulunmasından dolayı, bu partinin kuruluşu takdire değer. Allah'tan başarılar dileriz."³⁰

Hükümet bu partinin kuruluşunu kabul etmiş ve 11 Kasım 1911'de parti resmen kurulmuştu. Akşin'in belirttiğine göre bu partiyi, İttihat ve Terakki Partisine muhalif olan Arap, Arnavut ve Sarıklı Türk Milletvekilleri ile birlikte Bulgarlar ve Ermeniler kurmuşlardır. Amaçları İttihat ve Terakki iktidarını yıkmaktı. Bunların içlerinde sosyalist, kapitalist, feodal düşünceliler, türlü milleyetçiler, dinciler, laikler, Batıcılar

²⁷ A.g.e., s. 2359-2360

²⁸ A.g.e., s. 2410

²⁹ A.g.e., s.2242

* Mustafa Sabri bu partinin kurucu üyeleri arasında yer almıştır. Kara, İsmail, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Metinler - Kişiler II, İstanbul, 1987, s.263-265

³⁰ Beyanü'l-Hak, s.2458

bulunmaktadır. Bunların yapısı da 1945'ten sonra iktidarı yıkmak için kurulmuş olan DP'ye biraz benzemektedir.³¹

Bu parti kurulduktan sonra 9 Ocak 1327 (1912)'de Kanun-i Esasinin 7. maddesi ve Ayân Meclisinin onayı ile Mebusan Meclisi feshedilmiş ve feshinden itibaren üç ay içerisinde yeni milletvekillerinin (mebus) seçilmesine padişah tarafından emir buyurulmuştur.³²

Şubat ve Mart aylarındaki seçimde, hükümetin zor kullanması, basın ve toplantı özgürlüğünü kısıması yüzünden çok kavgalar, vuruşmalar ve çarpışmalar meydana gelmiştir. İttihat ve Terakki ne olursa olsun mutlaka kazanma isteğinde olduğundan, bu seçime, "**sopalı seçim**" denilmiştir.³³

Cemiyet-i İlmiye ulemasının bu seçimlerle ilgili olarak: "*Bugün dinini, vatanını sevip de iyi milletvekillerini seçmeye çalışanlar emin olsunlar ki Trablusgarp'ta savaşanlar kadar sevap kazanacaktır. Çünkü Trablusgarp bizim acemilerimiz sebebiyle o hale geldi... Hatır için, menfaat için, taraftarlık için bir oy vermenin memleketi satmak kadar günah olduğunu, dine,vatanına en büyük ihanet olduğunu bilelim. Şu zavallı vatani kurtaralım. Ecdadımızın çürümüş kemikleri üzerinde Avrupalılara meyhane, kerhane yaptırmayalım. Her halde bir oyun bu vatan kadar kıymetli olduğunu anlayalım.*"³⁴ şeklinde yaptıkları açıklama, İttihat ve Terakki partisi'ne yönelik suçlama ve dolaylı yoldan Hürriyet ve İtilaf Partisine verdikleri desteğe rağmen bu sopalı seçimde bu parti istenileni elde edememiş; seçilen 270 milletvekilinden 264'ünü İttihatçılar almıştır.³⁵

Bu başarı üzerine İttihat ve Terakkili olmasa da İttihatçıların adamı olan Sait Paşa, yeniden hükümet kurmuştur (1.1.1912); ama, İttihatçılara güvenmemektedir.³⁶ Halk da İttihatçıların yaptıklarından memnun değildir. Ordu siyasete karışmıştır, içeride siyasi didişmeler yapılmaktadır. İttihat ve Terakki Partisi, batıcı, Avrupa taklitçisi,Osmanlı tebasının ahlaki değerlerini bozucu, ecdadının kemiklerini sızlatıcı bir siyasi parti olarak tanınmakta ve halk tarafından hoş karşılanmamaktadır. Bu arada Trablusgarp savaşı, Arnavutluk ayaklanmaları ve İttihatçıların da kendi aralarında sürtüşmeleri, durumu iyice kritiklemiştir.³⁷ Dahası Harbiye, Bahriye ve Maliye bakanları istifa ettiklerinden yerlerine yeni bakanlar bulunamamıştır. Bütün bu olayların etkisinde kalan Said Paşa istifa etmek zorunda kalmıştır. Sonra yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazan olmuştur (21.7.1912).³⁸

Bu hükümet değişikliği üzerine **Beyanü'l-Hak**'ta "Maziye Bir Nazar" adlı makalenin bir bölümünde şunlar yazılmıştır: "*Allah'a hamd olsun birçok vatanperver, halaskar ellerin yardım ve himmeti ile Allah'ın yardımı sayesinde memleketimiz, dört seneden beri kendine has olarak ortaya koyduğu bir tuhaf Meşrutiyetten kurtuldu. Yönetim, dirayet ve hamiyetinden emin olduğumuz büyük kişilerin ellerine geçti....*

Geçmiş ile beraber gömülmesini istediğimiz bu durumdan bizim ders almamız gerekir. Yaşamak isteyen bu hükümetin millet fertleri ile uyuşması, halkın dertlerini sergileyerek ona göre bir yol izlemesi gerekir. Yeni hükümetimizden, bilhassa Şeyhülislam Efendimizden, geçmişte olan olayları göz önünde tutarak şimdilik durumun değişmesinden dolayı yatışmış bulunan dini ve milli kızgınlıkların bir daha ortaya çıkmaması şartıyla ortalığı yatıştırmalarını, yani insanları kızdıran yolsuzluklara meydan vermemelerini temenni ederiz."³⁹

Beyanü'l-Hak'ta, bu makalede, daha önce İttihatçıların yönetimleri anında yapılan baskıları ve dine karşı kayıtsız davranışları, uzun uzun anlatılmıştır. Batılılaşma yanlısı, İslam geleneksel anlayışını dışlayıcı bir siyaset takip etmiş olmakla suçlanan İttihatçılar çeşitli bakımlardan tenkit edilmişlerdir.

h. Ulemanın Tarafsızlığı Konusunu Savunanlar

31 Akşin, a.g.e., s.191-192.

32 Beyanü'l-Hak, s.2570.

33 Bayur, a.g.e. II/I, 236-238; Akşin, a.g.e., s. 194

34 Beyanü'l-Hak, s. 2587-2588

35 Akşin, a.g.e., s. 194

36 Bayur, a.g.e., s. 241; Akşin, a.g.e., s. 201-202

37 Bayur, a.g.e., s. 272

38 Bayur, a.g.e., s. 277-279

39 Beyanü'l-Hak, s. 3089-3090

Ulemanın siyasetle uğraşması gereğini savunanlar olduğu gibi onların siyasi partilere ve siyasi derneklere girmelerine karşı çıkanlar da vardır. Ahmet Şirani "Ulema-yı Kiram ve Fırkalar" veya "Yine Ulemanın Bîtarafılığı Meselesi" başlıklı makalalarında, ulemanın, siyaseti cami kürsülerine taşıdıklarını ve dini, bağlı buldukları cemiyetlerin eğilimlerine göre yorumladıklarını iddia etmekte, particilik yapma temayüllerini tehlikeli yol ve öldürücü adımlar olarak görmektedir. O, bu konuda ulemanın geri adım atması gerektiği dileğiyle şu açıklamalarda bulunmaktadır:

"Son zamanlarda öyle bir duruma geldiler ki cami kürsülerinde Kur'anı ve hadisleri, bağlı buldukları cemiyetlerin hareketlerine göre yoruma başladılar. Bu duruma bakarak İslâm'ın geleceğinden endişe etmemek mümkün değil. Şurasını açıkça söyleyeyim ki hallerini tenkit amacım olan ulema, yalnız İstanbul uleması değildir. Defter-i seyyiât(günahlar defteri)'te taşra ulemasının da sıra numarası var. Particilik illeti o kadar yayıldı ki onlar bile zehir çemberine daldı. Başta müftüleri olduğu halde, bazı çevre ulemasının imzasını taşıyan öyle evrak görülüyor ki onları gazete sütunlarına geçirmek ,değil ulemanın, cahillerin bile haysiyetini bozar. Halkın düşüncelerinde nefret uyandırır. Bu gibi ahlaki suçlar insanların herhangi birinden çıkınca suç sayılıyorsa , ulemadan çıkınca cürüm, hatta cinayet sayılır ki,suçlusu ahlâk mahkemelerinde medeni hukuktan iskat cezası giyer. Gerçekten âlim olanlar şöyle dursun, âlim takma adını taşıyanlara bile yakışmayacağına bakılacak olursa suç işlemede istek ve seçme bulunmayacağı akla gelir. Fakat o nasıl âlimdir ki bulunduğu ülkede kendisine uyulan kişi olacak yerde, kendisi başkalarına uyuyor ve belirli kişilerin elinde oyuncak olup kalıyor. Belki bu işte çıkarları vardır. Fakat bir âlim, ilmî kişiliğini, şahsi çıkarıyla değiştirmez ve değiştirmemelidir. Değiştirirse aldanır. Kulüplerin çirkin yaygaralarına katılan bir müftü, durumunu ve kişilik değerini ayak altına almış olur. Bu manevi intiharın zarar ve ziyanı yalnız kendilerine has kalsaydı, biz de;"Ne yapalım kendi düşen ağlamaz" der geçerdik. Oysa ara yerde şer'i hukuk ve halk hukuku yok oluyor..."⁴⁰

Alimlerin cemiyetlere girmelerine hoş bakmayan yazar, bunun din istismarına ve memuriyet kadrolarının ehliyetsiz kimselerce doldurulmasına sebep olacağını ileri sürüyor ve bu görüşünü şöyle açıklıyor:

Acaba alimler, cemiyetlere niçin giriyorlar? Ya kişisel çıkar arzusuyla veya vatana hizmet isteğiyle değil mi ? Benim kanaatime göre bunların her ikisi de ulemanın tarafsız kalmasındadır. Ulemanın girmiş bulunduğu cemiyetler aracılığı ile sağlayacakları maddî yararlar, şeyhülislamıktan tutun da, köy imamlığına varıncaya kadar ne gibi şer'i memurluklar varsa onlardan birine tayin olunmasından ibaret olabilir. Şimdi bir kere düşünelim. Cemiyetlerin yaptıkları iyilikle eline şer'i bir memurluk geçiren bir âlim, o memurluğa ya yeteneklidir ya değildir. Eğer yetenekli ise yine o memurluğa atanması her an imkan dahilindedir. Hükmü o memurlukları ne kaldırabilir ve ne de ulemadan başkasına verebilir... Eğer yetenekli değilse kendisine sunulan herhangi bir memurluğu kabul etmemelidir. Ederse kişisel yararlarını , milletin genel menfaatına tercih etmiş olur. Bu çeşit davranış bir âlimin ilmî şerefiyle uygun düşmez. Böyle bir âlimin memurluğu hükümet kadrosunda bulunursa da âhiretin mutlu kadrosunda adı görülmez. Dahası hükümet yarın başkalarının eline geçerse onların kadrosundan dışlanır. Sürekli bir kadroda bulunmak isteyen bir kimse, tarafsız olmalıdır ki hakkında " indir bindir " kuralı uygulanmasın...Vatana hizmet konusunda ise, yüce ulema cemiyetlere girerse kendilerinden beklenen hizmeti yapma ihtimali yoktur. Görüyoruz ki cemiyetlere girmiş olan ulemanın kalplerinden hakkaniyet duygusu siliniyor. Öyle bir duruma geliyor ki nazarında hak ve bâtil birbirine denk oluyor. Taraftarlarının her hareketine aynı hikmet ve aynı kerâmetle bakarken, kendilerine karşı olan cemiyetlerin taraftarlarını ayıplamaktan çekinmiyor; hatta kâfirlikle ve batıllıkla suçluyor. Aynı korkunçluk, iki tarafa katılmış olan medrese öğrencileri ile öteki kişiler arasında da görülür. Bunların dedikleri doğru olsaydı dünyada hiçbir îmanlı ve namuslu kişi kalmazdı. İnanan birine, kâfir diyen veya dalâlette olduğunu söyleyen bir kişi, kendisinin aynı küfür ve aynı dalâlette olacağını bilmez mi? Bütün müslümanların istediği yüce ulemanın, bu gibi durumlardan ve kullanılmaktan kurtulmasıdır. Ulemanın tarafsız kalması bir köşeye veya inzivaya çekilmesi demek değildir. Belki kendi meslekleri içerisinde güçlü bir ilmi cemiyet oluşturup, doğru ve gerçek siyaseti takip etmelidirler. Eğer ulema böyle bir yol izlemezse, ne millî terbiyemiz kalacak, ne de dîni ahlâkımız. Çünkü bu cemiyete mensup olan halk öteki cemiyete mensup olan ulemanın dîni konuşmalarını ve öğütlerini dinlemedikleri gibi, onları alçaltıcı ve küçültücü sözler de söyleyeceklerdir. Nitekim örneklerini görmekteyiz. Kısacası sonuç çok kötü olacaktır."⁴¹

Bu açıklamalarda görüldüğü üzere Ahmet Şirânî, devlet memurunun tarafsız olması gerektiğini, oysa çeşitli cemiyetlere mensup alimler bu memuriyet kadrolarına girerlerse ne tarafsız kalabileceklerini ne de

40 A.g.e., s. 2621-2622

41 A.g.e., s. 2642-2643

kendilerinden beklenen hizmetleri yapabileceklerini savunuyor; cemiyetlere mensup memurların birbirlerine bakışlarına dikkat çekiyor; halk üzerinde olumsuz kanaat bırakacaklarını iddia ediyor ve dolayısıyla ulemanın siyasetten el çekmesini istiyor.

Sonuç olarak ifade edecek olursak bu bölümde, bir kısım ulemanın, Cemiyet-i İlmîye-i İslâmiye'yi kuruluş amaçlarını ve **Beyanü'l-Hak** dergisini yayınlama sebeplerini, devlet ve hükümetle ilgili yaklaşımlarını, cemiyet ve parti bakışlarını, ayrıca İttihatçılarla olan ilişkilerini, İttihatçıların da onlara bakışlarını görmüş olduk. Bundan sonraki bölümde ise, ulemanın medreseler ve mesdreselerin ıslâhı ile ilgili görüş ve düşünceleri ele alınacaktır.

B. Beyanül-Hak'ta Medrese

Konuyla ilgili detaylı bilgi vermeden önce medrese konusunda ve kurum olarak tarihi gelişimi hakkında kısa bilgi vermenin uygun olacağını sanıyoruz.

"Medrese", "ders" kökünden gelen bir kelime olup genel anlamı ile "ders görülen, öğretim yapılan yer" demektir. İslamın ilk dönemlerinde mescit ve camiler aynı zamanda din bilimleri için öğretim yeri görevini de yerine getirmekteydi. Daha sonra bu eğitimi verecek yapılara ihtiyaç duyulmuş, böylece genellikle cami ve mescitlerin yanında veya onlarla birlikte medrese denilen yeni yapılar yapılmıştır.⁴²

İslam düşünce ve kültür tarihinde XI. yüzyıldan itibaren en önemli yeri işgal eden medreseler, genellikle Nizâmü'l-Mülk'ün 1066-67'de açılışını yaptığı Bağdat Nizâmiyesi ile başlayan medreselerdir. Bundan sonra bütün İslam devletlerinde varlıklarını sürdüren bu medreseler, Osmanlı devletinde de en önemli eğitim-öğretim kurumu olma özelliğini korumuşlardır.⁴³ Bu medreselerde, Osmanlılardan önce olduğu gibi Osmanlı döneminde de genel olarak dini ilimlerin yanında fen ilimleri de okutulmaktaydı. Böylece devletin ihtiyacı olan kadı, müderris, müftü gibi görevliler yetiştirilmekteydi. Ayrıca hadis ağırlıklı "Dâru'l-Hadis" ve Kur'an eğitimi vererek cami görevlilerini yetiştiren "Dâru'l-Kurrâ"lar ve de tıbbi konulara ağırlık veren "Tıb medreseleri" bulunmaktaydı.⁴⁴

Öğretim kadrolarının seçimi bakımından özerk olmayan medreselere müderrisleri, şeyhülislamlıkta olduğu gibi, padişah ya da sadrazam gibi "ilmiye" sınıfından olmayan yüksek bir yetkili veya padişahın seçtiği şeyhülislam belirliyordu.⁴⁵

Osmanlı medreseleri, Kanûnî'nin kurduğu "Süleymaniye Medreseleri" (1550-59) ile zirveye ulaşmışsa da, yine aynı dönemde medreselerde bozulma işaretleri görülmeye başlamıştır.⁴⁶ Bu bozulma devam ederken, zaman zaman medreselerin ıslah edilmesi konusunda girişimlerde bulunulmuştur; ama, bu pek mümkün olmamıştır. Bunun üzerine özellikle ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak olan yeni bazı teknik ve mesleki okullar açılması yoluna gidilmiştir. Bu itibarla 1734'te Üsküdar'da bir hendesehane, 1773'te Haliç kıyısında Hasköy'de Baron de Tott tarafından bir mühendishane, 1776'da deniz subayı yetiştirmek için Kaptanıderya Cezâyirli Hasan Paşa'nın çalışması sonucu, Kasımpaşa'da Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun kurulmuştur. Bunları yenileri izlemişse de, okullaşma alanında daha çok çalışma II.Mahmut döneminde olmuştur ve artarak Tanzimat döneminde sürmüştür. II. Mahmut (1808-1838) öncelikle ilköğretimi zorunlu kıldı. İstanbul'da 1838'de rüştiyeler ve memur yetiştirmek için Mekteb-i Maarif-i Adlî, 1839'da Mekteb-i Ulûm-ı Edebiye, 1849'da lise dengi olan Daru'l-Maarif kuruldu, bunları sultanî ve idâdîler takip etti. 1847'de rüştiyelere öğretmen yetiştirmek üzere Dâru'l-Muallimîn ve 1870'de Dâru'l-Muallimât, 1859'da yönetim kadrolarında görev alacaklar için

⁴² Kayaoğlu, İsmet, **Kurumlar Tarihi**, Ankara 1980, s. 122; Hatemî, Hüseyin, "19. Yüzyılda Medreseler", **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi** 2, İstanbul 1985, s. 501

⁴³ Yazıcı, Nesimi, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler" **Diyanet Dergisi**, Cilt 27, Sayı 4, 1991, s. 56-57

⁴⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Baltacı, Cahit, **XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1976, s. 20-23; Kazıcı, Ziya, **İslam Müesseseleri Tarihi**, İstanbul 1996, s. 241-245

⁴⁵ Hatemî, a.g. makale, s. 501-502

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz. Yazıcı, Baltacı, Hatemî, a.g.e. ve makaleler.

Mekteb-i Mülkiye, 1847'de Ziraat, yine 1859'da orman, 1860'da telgraf vb. gibi okullar açıldı.⁴⁷ Bütün bu okullar medrese dışında açılmış olan okullardı. Böylece mektep ve medrese ikiliği ortaya çıkmıştı.

Medreseler böylece, Tanzimattan sonra açılan yeni okullar ve yeni yönetim usulleri karşısında önemini yitiriyordu. 1868 (1284) de medrese müderrislerinden (öğretim üyesi) oluşan 15 kişilik bir kurul toplanarak medreselerin düzeltilmesi için yönetime bir rapor sunmuşlardır. Bu raporda "Islah edilecek medreseler" için önerilen ders programı, medreselerin seviyesinin Fatih dönemine göre ilerlemeyip aksine oldukça geri kaldığını göstermektedir.

Tanzimat döneminde olduğu gibi Meşrutiyet döneminde de medreseler kendi geleneklerine bırakılmış, ciddi bir düzenleme girişimi yapılmamış, yeni okullara önem verilmiştir.⁴⁸ Ama bu arada medrese ya da medrese öğrencileri, zaman zaman bazı çıkarıcılar tarafından kendi çıkarları doğrultusunda kullanılmıştır.⁴⁹ İşte Meşrutiyet döneminde de medreselerin düştükleri bu durumdan kurtarılması için bazı kurum ve kuruluşlar tarafından bir kısım çalışmalar yapılmıştır. Daha ziyade hükümet kurumları tarafından yapılan bu çalışmalara ışık tutması bakımından Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye uleması da, **Beyanü'l-Hak** dergisinde medreselerin içine düştükleri durum ve bu durumdan nasıl kurtulması gerektiği konusunda makaleler yazılıp görüşler belirtmişlerdir.

Bu bölümde onların, medreseler konusunda yaptıkları açıklamalar ve medreselerin düzeltilmesi için nelerin yapılması gerektiği konusundaki yazdıkları makalelerde ortaya koydukları görüş ve düşünceleri incelenecektir.

a. Beyanü'l-Hak'ta Ulemanın Gözüyle Medresenin Doğuşu ve Gelişimi

Medreselerin doğuşundan önce ilmi öğretimle ilgili olarak Beyanü'l-Hak dergisinin sorumlu müdürü Mehmet Fatî'n şu açıklamayı yapar:

"Hz. Peygamber, kurtulmamız için gerekli olan temel dinî ilimleri sahabelerine mescitte öğretiyordu. Sahabeler de aynı yolu izlediğinden İslam devletinde H. IV. yüzyıla kadar ilim, camilerde ve mescitlerde öğretilmiştir. Bu dört yüzyıl süresinde esasın korunmasıyla birlikte ihtiyaca göre değişiklikler olmuştur. Mesela III. yüzyılda felsefe ve fen öğretmenlerinin oturdukları yerlerde; tıp ve gerekleri, tıp kurumlarında; şer'î ilimler ise camilerde öğretiliyordu. Üstad (öğretmen) bir kitap takip etmez ve öğrenci kitap taşımazdı. Hoca anlatır öğrenci yazardı. Bu uygulamaya "tarik-ı imla (imla yolu)" adı verilir. Yazılmış kitaplar çoğunlukla bu yolda meydana gelmiştir. Öğrenci bağlı bulunduğu ilmi bitirince nerede olursa olsun zamanın tanınmış bilginlerinden yararlanırlardı. Bu bilginler yalnız camilerde değil nerede bulunurlarsa orası bir ilim yuvası olurdu. Hergün ikametlerinde öğrenciler ders alırlardı. Camiye giderken çevresinde yüzlerce öğrenci ilminden yararlanırdı. Camide halkalar oluştururlardı. Bazı tanınmışların öğrencisinin öğrencisi ve onun da öğrencisi olmak üzere üç derece öğrenciler bulunurdu. Hatta tabip olan Ebü Bekr er-Râzî'nin tedavi yurdunda bu üç çeşit öğrenci vardı ki, bir hasta önce birinci derecedeki öğrenciye gelir, hastalığı teşhis edemezse ikinciye, o da edemezse üçüncüye, bunlar da edemediğinde, teşhis üstada kalırdı. Öğrenci dediğimiz bu kişiler tabip olup Râzî'ye nisbetle öğrenci idiler. Diploma alışkanlığı yoktu. Öğrenci tuttuğu notu veya istediği bir kitabı üstadın huzurunda okur, üstad da "bu kitap bana falan tarafından okunmuştur" şeklinde bir açıklama yapardı."

Mehmet Fatî'n medreselerin kuruluşunu ise makalesinin devamında şu şekilde anlatır:

"Müslümanların bu yolu bırakıp bir öğretim yurdu edinmeleri Me'mûn (813-833) döneminde, ilim ve fennin en gösterişli bir zamanında özel medreselere ihtiyaç duyulmasıyla. Gerçekten binlerce ilim adamı, hakim, edip ve erdemli kişilerin yetiştiği bir dönem. İşte H. V. yüzyılın başlarında ilim ve fenne olan genel isteğin ihtiyacın üzerine çıkması ile eğitim ve öğretimin düzen altına alınması gerekliliğini göstermesiyle medreselere ihtiyaç duyulmuş. Bunun üzerine ilk medreseler yapılmıştır. İlk medreseler H.400 (1009) tarihinde Nişapur'da İbn Türk tarafından yapılan bir medrese ile daha sonra İmam Beyhâki tarafından "Beyhakiye Medresesi" adında yapılan medresedir. V. yüzyılın ortalarına doğru birkaç medrese daha yapılarak elli yıl içerisinde eğitim - öğretim yurtları hemen mükemmelliğe erişmiştir. Bugün bizi hayrette bırakan Nizâmülmülk

⁴⁷ Yazıcı, a.g.e. makale, s. 60-61

⁴⁸ Beyanü'l-Hak, s 322-324; Hatemî, a.g. makale, s. 502-503

⁴⁹ Mahmut Celâlettin Paşa, **Mirât-ı Hakikat**, Tercüman Ğ Temel Eser, İstanbul 1979, s. 139-140

Medresesi o dönemin ilerleyişinden bir örnek bırakmıştır. 457 (1064) yılında Selçuklulardan Melikşah'ın veziri Nizâmülmülk tarafından, Ebû Said es- Sûfi'nin gözetimi altında Bağdat'ta Dicle kenarında yapılan bu muhteşem medrese, yüzlerce öğrenciyi içine aldığı gibi yedirme ve giydirmeyi de üzerine almıştı. Hatta her okuyana birer hizmetçi de tahsis ediliyordu. Bu kurumun geliri kurum tarafından vakfedilen malların yıllık geliri olan 60.000 dinara ulaşıyordu. Bu bilim yurdunda Ebû İshak eş-Şirâzî, İmam Ebû Nasr es-Sabağ, Sahibü-ş-Şâmil, Ebu'l-Kâsım ed -Debûsî, **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Ebû Hâmid el-Gazalî, Sâsî, Suhreverdi, Kemalettin el-Enbârî gibi alimler ders vermişlerdir. Nizâmülmülk zamanında bu yolda görev yapan yüzlerce medrese yapılmış ve bu uğurda yıllık harcanan akçe tutarı 600.000 dinara ulaşmıştır (Bir dinar 15-20 dirhem gümüş). Daha sonra Sultan Nurettin Zengi, Selahattin Eyyübî gibiler de medreseler yapmışlardır. ⁵⁰

Konya Selçukluları da ilimlere çok değer vermişler, birçok yerde medreseler yaparak ilmin yayılmasına çalışmışlardır..

Osmanlılar ise ilk kuruluşlarında bir yandan ülkenin gelişmesine öte yandan da ilmin yayılmasına çaba sarfetmişler, Bursa başkent olunca ilmin yücelmesine önem verilerek birçok ilmi kurum yapmışlardır. İlk Osmanlı medresesi VIII. yüzyılın (M.XIV.y.y.) ortalarında Sultan Orhan tarafından Bursa'da yaptırılan medresedir. Bundan sonra her yerde medreseler yapılmaya başladı ve Bursa ilim merkezi oldu. Mevlâna Şemseddin Fenârî ve öğrencisi Kadızâde Rûmî gibi ilim adamları ile doldu. İstanbul alınınca Fatih, yardım elini ilim ve fenne uzattı ve İstanbul bir ilim yuvası oldu. İslam dünyasının her yerinden gelen ilim adamları ile dört yüzyıldan beri yok olan ilerleme parlamaya başladı. Fatih camii çevresinde sekiz medrese yapıldı. Bunları pekçok medrese takip etti. Eğitim ve öğretim yöntemi düzenli bir kanun altına alındı."

Mehmet Fatîn medreselerle ilgili yukarıdaki açıklamaları yaptıktan sonra, medreselerin bölümlerini, öğrenim zincirini ve öğrencilerin yükselmelerini ve öğretimlerini şu şekilde açıklar:

"Medreseler birbirinin idadisi (hazırlığı) olarak "Hâriç", "Dâhil", "Müsile-i Sahn" ve "Sahn-ı Semân" adında dört dereceye ayrıldı. Öğrenime başlayan bir öğrenci ilk bilgileri aldıktan sonra Hâriç medresesine girer ve orada ön bilgileri alarak Dahil Medresesine yükselir. Burada da Dahil derslerini gördükten sonra Musile-i Sahn medreselerine yükselir. Burada da Sahn-ı Semân denilen Dârulfununlara girerdi. Sahn-ı Semân medreseleri Fatih Camii çevresindeki sekiz medresedir ki öğretimin sonu olan birer Dârulfunundu. Bu medreselerde "hücre" sahibi kişiler gerçekten derya idiler. İçlerinden en iyilerine "muîd" (müderris muavini) adı verilirdi. Bunlar kendi medreselerinde müzakerelerde buldukları gibi "Tetimme" (yüksek öğretim veren Sahn medresesinin ortasında bulunan bölüm)'lerde medreseye muavin sıfatıyla ders verirdiler. Öğrenciler medrese , sonra da Sahn-ı Semân medreselerine nakledilerek öğretim görürler, sonra da "mülazım" kağıdını alanlar yıllarca mesleğinde çalıştıktan sonra içlerinden iyileri medreselere tayin edilirdiler. Mülazımlık kağıdını alıp da öğretim (tedris) halkasına katılmayanlara kadılık verilirdi. Yalnız kadı'l-kuzat makamı olan kazaskerlik ile İstanbul, Edirne, Bursa gibi önemli yerlerin kadıları öğretim mesleğinde bulunanlardan seçilirdi. Her seviyede öğretim üzerinde bulunanların sayısı her derecedeki medreselerin sayısı kadardı. Mesela Sahn-ı Semân için de her zaman sekiz medrese bulunurdu. Bu Sekiz Sahn medresesi bütün ulemanın seçkini olmakla avâm ve havas gözünde mevkileri çok yüksekti. Herkes bunlara saygı duyardı. Hatta Ali Cemâl Efendi (Zenbilli Ali Efendi) hacda iken kendisine şeyhülislamlık sunulmuş ve onun dönüşüne kadar fetva işlerinin yönetimi Sahn müderrislerine havale kılınmıştı. Geçmişte öğretim böyleydi." ⁵¹

Bu açıklamalar Osmanlı devleti devrinde medreselerin düzeni ve dereceleri, öğretim programları ve dereceleri hakkında tatminkar fikir vermektedir. Bu durum, bu kurumların yeterli eğitim öğretim düzeyinde bulduklarını ve kaliteli insanlar yetiştirdiklerini göstermektedir.

Edîp Ayıntâbî,"Talebe-i Ulumdan Bir İstirham" adlı makalesinde, ilk medreselerle ilgili şu açıklamalarında değerlendirmemizi doğrulamaktadır:

"Bir zamanlar ilimler ve fenler bütünüyle elimizdeydi. III. yüzyılda (M. IX. yüzyıl) Bağdat, Mısır gibi Arap beldeleri hikmet (felsefe) ilimleriyle dolmuş Yâkub b. el Kindî gibi hikmet ilimleri yazarları yetişmişti. Ölçü bilimleri, münazara (tartışma) ilmi, ilm-i heyet (astronomi), zîc (yıldızların yerlerini ve dolaşmalarını gösteren cetvel) ilmi, cebir, kimya bilimleri pek ileri gitmiş, Mehmet Belhî, ilm-i nücüm (astroloji) da çok

⁵⁰ Beyanü'l-Hak, s. 136-137

⁵¹ A.g.e., s.167

tanınmıştı. Halife Muktedir zamanında Sinan b. Sâbit'in bir imtihanında sekizyüz altmış kişi ehliyetini ortaya koymuştu. Osmanlı saltanatında da bu yol izlenmişti. Medreseler bilimlerle dolmuş ve bölümlere ayrılmıştı. Tıp, matematik, tabii bilimler, Süleymaniye medreselerinde öğretilir; gerekli fıkıh, edebiyat, mütimmimat (tümleç), eflâk (gökler, zamanlar) kanunları Fatih tetimmelerinde tamamlanırdı. Seyyit ve Sâdettin gibi âlimler, İmâdî gibi doktorlar, Hoca İshak ve İsmail gibi matematikçiler bu medreselerden çıkmıştı. İsmâ âleminde medeni hükümlere hizmet bu medreselerdeydi. Biz şimdi yeni bilimleri yeni bir şey gibi görüyoruz." 52

Bâyezîd Dersiamlarından Ermenekli Safvet de medreselerle ilgili yazdığı "Medreselerimiz" başlıklı makalelerinde, yine söze İslam tarihinde çok büyük bir yeri olan o muazzam öğretim yurtlarının içerisinde, manen heybetli ve muhteşem olmasına rağmen görünüşte sâde ve kapanık odalarında geçmişte yetiştirdiği büyük insanlar ile övünmeyi hak kazandığını; vaktiyle siyasi kişilerin, hâkimlerin, kumandanların, kaptanların hep medreselerde yetiştiklerini; o zamanlar İslâm Meşihat dairesinin şimdiki gibi yalnız şer'î mahkemelerin başvuru yeri olmayıp; hem eğitimi, hem adliyeyi içine aldığı; tıp, mühendislik, astronomi ile birlikte dinî ilimlerin de orada öğretildiğini; bütün ilerleme ve yükselme sebeplerinin oraya bağlı olduğunu; Ebû Suud'ların, Zenbilli'lerin, İbn Kemâllerin, Fahrettin Razîlerin, İbn Sîna'ların o büyük makamlarda yetiştiklerini anlatır⁵³ Osmanlı devletinin her köşesinde hayır sahipleri tarafından yapılan bu medreselerin, yalnız dinin değil aynı zamanda birbirine sıkı bir şekilde bağlı bulunan din ile dünyanın ilerlemesi, böylece İslâm milletinin refah ve saadetinin artması için yapılmış olduğunu dile getirir.⁵⁴ İnsaflı düşünüldüğünde, bugün ülkenin ilerleme aracı olan okulların varlığı değil adı bile yokken hem Osmanlılardan önce, hem Osmanlılar zamanında bu milletin işlerinin güzelce yürütülmesini medreselerin üzerine aldıklarını; içişleri ile dışişlerini yöneten pek çok büyük kişilerin hep medrelerde yetiştiğini; verdikleri cevaplarla Avrupa'yı susturacak şekilde güçlü olan son tanınmış Osmanlı vezirlerinden Şîrvanî'lerin, Âlî Paşaların, Fuat Paşaların, Cevdet Paşaların bile, o Osmanlı tarihinin yüce şanına canlı birer örnek olarak medrelerde yetiştiğini, üç değişik makelesinde uzun uzun anlatmıştır.⁵⁵

Değişik makale sahipleri tarafından Abbasîler, Selçuklular ve Osmanlıların çöküş dönemlerine kadar geçen zaman içerisinde medreseler bu şekilde dile getirilirken, zamanla bu ilim kurumlarında, gerekli tedbirler alınmadığından çöküş başlamıştır.

b. Beyanü'l-Hak'ta Ulemanın Medreselerin Çöküşüne Dair Görüşleri

Beyanü'l-Hak dergisindeki medrese ile ilgili yazılmış olan makalelerde ilmiye sınıfından olanlar da, medreselerin ıslah edilmesi gerektiği üzerinde dururlar.

Yukarıda görüldüğü gibi ilk medreselerde tabii ilimlerle tıp, eczacılık, geometri, aritmetik, feraiz vs. konularda da öğretim yapılmaktaydı. Ama zamanla ilim, aklî ve naklî ilimler diye ikiye ayrılmış; bazıları bu ayrılmayı çok mübalağalı bir şekilde ileri götürüp İslâmî ve naklî ilimlere "*ulûm-i memduha*" (övülmüş ilimler), evâil ilimlerine (rasyonel aklî ilimler) de "*ulûm-ı mezmûme*" (yerilmiş ilimler) gözüyle bakmışlardır.⁵⁶

Ama ne yazık ki islâmî ilimlerde bile medrese zamanla geri kalmıştır.

Konuyla ilgili olarak Mustafa Sabri Efendi, Beyanü'l-Hak'ta yazdığı bir makalesinin medrese ile ilgili bir bölümünde, *Medrese öğretiminin gerçek amacı olan şer'î ilimler açısından da ilim zenginliğine gerçekten vâris olabileseydik İslâm dini hakkında oluşan yeni fikirler, yeni itirazlar o zaman bizim güvültümüz arasında işiltilmeden yok olur ilmi büyüklüğümüze karşı haya basıncı ile parlamadan sönerdi,* diyerek o zamanki sataşmalara da cevap vermektedir. Müslümanların ilerleme yolunda geri kalmış olmalarını da, "*müslümanların ilerleme yolunda geri kalmaları dinlerinden değil, kendilerinden, belki dinlerine lâyük insan olamadıklarında ileri geldiği*" ni örneklerle açıklamaktadır.⁵⁷

52 A.g.e., s.2068

53 A.g.e., s. 1642-1644

54 A.g.e., s. 1678

55 A.g.e., s.1730

56 Sayılı, Aydın. "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmamak Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese), **Araştırma I** 1963, D.T.C.F. Felsefe Araştırma Enstitüsü , Ankara 1964, s. 32

57 **Beyanü'l-Hak**, s.89-92

Adını açıklamayan ama ilmiye sınıfından olduğunu bildiren birisi tarafından kaleme alınan "İslâh-ı Medâris" adlı makalede ise şu açıklamalarda bulunulur:

"Medreseler, vaktiyle, devletin ve milletin ilim ve irfanına yararlı hizmetlerde, dini çalışmalarda başarılı olan pek çok olgun ve erdemli kişilere övünç kaynağı idi. Bu feyiz yuvası ve saadet kaynağı zamanla büyük önemini yitirmiş; asker kaçaklarına ve tembellelere sığınak, boşa ömür tüketenlere barınak olmuştur. Medreselerin bu iniş ve çöküşünün üzücü birçok sebebi vardır." O, böyle dedikten sonra bu çöküşün nedenlerini birkaç madde halinde şu şekilde açıklamaktadır. "Birincisi öğretim usulünün sağlıklı bir kurala bağlanmaması; ikincisi öğretim işinin öğrencinin keyfine tabi olup tamamladığı derslerden imtihan edilmemesi; üçüncüsü maliye hazinesinin şer'i masraflarından, öğretim anında öğrencinin geçiminin sağlanması; dördüncüsü öğretim süresinin onsekiz yıl gibi gayet uzun bir süre olması; beşincisi öğrenci ancak yılın yalnız altı ayında öğretim ile uğraşıp geri kalan sürede boş kalması; altıncısı yeni bilimlerden öğrencinin bütünüyle mahrum bırakılması; yedincisi zamanımızda öğrenilmesi kaçınılmaz olan yabancı dillerden hiçbirine öğrencinin katılmaması; sekizincisi bir fenden birçok kitap okutturmakla zaman yitirilmesi; dokuzuncusu kısa ve gerekli meseleleri toplayan kitapların ilmi bir heyet aracılığıyla seçilip bunların öğretilmesinin zorunluluk altına alınmaması sözkonusu sebeplerden sayılmaya değer." 58

Mehmet Fatî'nin ise ilk medreselerle ilgili yukarıdaki bilgileri verdikten sonra Kanunî dönemindeki medreselerin büyüklüğünü ve sonra gelen çöküşü şöyle dile getirir:

"Kanunî döneminde birçok tabibe, cerraha ve mühendise gerek duyulmuş, işte bu ihtiyacı anlayan padişah, Süleymaniye Camii yanında bir tıp medresesi ile matematik (riyaziye) için dört medrese yapmıştır. Hatta tıp medresesi çevresinde o çağda hiçbir yerde düşünülüp yapılmayan Darü's-şifada yapılmıştır. XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul'da beş darülfunun bulunduğunu görüyoruz. O çağda ise Avrupa'da böyle uzmanlar yetiştirecek darülfunlar yapmak akıllarından bile geçmiyordu. Bundan sonra ilim ve fen, yavaş yavaş, Doğuyu bırakarak Batıya geçmiş, Batı ilerleye ilerleye bu günkü duruma ulaşmış, ülkemiz ise gittikçe bir cahiller topluluğu olmuştur." 59

Mehmet Fatî'nin medreselerdeki gerilemenin sebepleri arasında çok önemli gördüğü eksikliği de şöyle dile getirir:

"Eşsiz fikirlere, güzelliklere tutkun olan ve birçok sosyal sebeplerin etkisiyle maddi güzellikleri önemsemeyen müslümanlar, öğretimlerinde de bu yolu izlemişler ve ilerlemelerini, öğretimlerini maddi bir düzenleyiciye bağlayamamışlardır. Konumuzu oluşturan ve öğretimde maddi düzenleyicinin en başta geldiği gösterilen imtihanın da, öğretimin ayrılmaz bir gerekliliği olduğunu tabiatıyla düşünmemişlerdir. Gerçi bu eksiklik önceleri varlığını belli etmemiş ve İslâm ilimlerinin kalkınma ve ilerleme yolundan geri kalmasına sebep olmamışsa da; iyiniyet, şeklini ve amaçlarını her işte değiştirmeye başlamış olduğu zamandan itibaren ilerleme yolumuzdaki manevî sevkedici yavaş yavaş sarsıntıya uğramış, acınır bir duruma, derin bir çöküntüye düşmüştür.

Yüzbin kere yazık ki hükümetimiz altmış yıldan beri her yönetim şubesinde az çok, iyi kötü bir yenilik göstermek istediği halde İslam eğitimimizi, doğal düşüşünde bırakmış ve belki düşüşün hızlanması için üst üste darbeler indirmiş; ülkenin fikri terbiyesini başka noktalarda, başka çıgırlarda aramaya başlamıştır. Haysiyetle uzlaşmayan bu davranış, bu aşırı hata, düştüğü yerden kalkmak isteyen bütün halkımızı, bir dengesizlikle yeniden düşürmüştür." 60

Mehmet Fatî'nin bu açıklamayı yaparken, "Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye Selânik Vilayeti Heyet-i İdaresi" de istibdât diye nitelendirdiği dönemi kötileyen şu açıklamayı yapmıştır:

"Otuz küsur yıl devam eden uğursuz eski devirde millet fertlerinin fikirlerinin aydınlanması istenilmediğinden, İstibdâtçı hükümetin ilk saldırısı eskiden beri, ilim ve irfan kaynağı olan medreselerimize karşı olmuştur." 61

58 A.g.e., s.250

59 A.g.e., s. 167

60 A.g.e., s.359

61 A.g.e., s. 1087

Bir medrese öğrencisi ise "... Ne çare ki biz medrese öğrencileri bugünlerde bütün bütün zıvanadan çıkmışızdır. Zira herhangi bir kahveye göz atılsa müşterilerin büyük çoğunluğunu öğrencilerin oluşturduğu görülür.." diyerek kahvelerde medrese öğrencilerinin oyun oynayarak zaman geçirdiklerini, Meşihat kapısından tayin edilen müfettişlerin buna dikkat etmediklerini yazısında belirtip tenkit etmektedir.⁶²

İlmiyeden Mehmet Şükrü imzalı "İlmiyeye Acımak Lazım" başlıklı makalede ise, aynı dönem ile ilgili olarak:

"Uğursuz dönem olan istibdâtın örf ve adetinden biri de medrese öğrencisi kisvesi altında, bir takım ırgat, tüccar, bakkal olan kişileri, medreselere kaydedip, o yüce bilim yuvasını bu kişilere güvenli yurt yapmış olmasıdır..⁶³ diyerek böylece medreselerin bozulduğunu savunmuştur.

Ermenekli Mustafa Saffet ise, zamanla çok önemli kişiler yetiştiren medresenin gerileme sebebini ihmale, ilgisizliğe ve himayesizliğe dayandırır:

"İhmaller ve himayesizlikler içerisinde yuvarlanan medreseler gerçi büsbütün ruhsuz kalacak dereceye gelmemişse de, himayesizlik gibi müzmin bir hastalığın etkisi altında ezilmekteydi. O zamanın hükümeti kendisine hiçbir şeyin gereğini hissettirmiyordu. Kendisine, ne bir mühendisin ne de bir doktorun ve ne de bir hakimin gerek olmadığı inancındaydı. Bu inanç sebebiyle ne hükümetin ne de halkın gözünde bir doktorun, bir mühendisin, ne de bir hakimin, büsbütün cahil bir çiftçiden farkı vardı. Yalnız halkın diyanete olan bağlılığı yüzünden, dinî ilimlere önem verilir, dinî ilimleri bilenler âlim tanınırdı. İşte medreselerde okunan tıp, astronomi gibi bilimler, hükümetin, halkın isteksizliği yüzünden büsbütün bırakılmış denecek dereceye kadar gelmiştir. Bu durum Kanunî döneminden sonra başlamış ve artarak günümüze kadar sürüklene sürüklene şimdiki durumunu almıştır. O muhterem Ders Vekâleti Meclisi, iki yıl önce, İstanbul'daki medreselere bile sözü geçmez bir duruma gelmişti.⁶⁴

.... Acaba, zamanında Osmanlı hükümeti bu fen ve ilim adamlarını korusaydı, onlara gereken görevini yapsaydı, bu fenler ortadan kalkabilir miydi? Şüphesiz, kalkmak şöyle dursun şu andaki ilerlemesini Maarif Vekâletiyle değil Meşihat-ı İslâmiye vasıtasıyla hazırladı...

İşte bu şekilde, milletin yalnızca kişisel girişimine kalan ilim öğrenimi, fıkıh, hadis, tefsir, Arap edebiyatına dayanarak diğer bilimler hemen yok olacak bir dereceye geldiği zaman, hükümet uyanmış ve matematik fenninin gereğini anlamışsa da, ne yazık ki, matematik artık istenildiği gibi medreselerde bulunmayacak ve bulunamayacak bir duruma gelmişti. İşte o zaman hükümet aradığı bu gibi fenleri medreselerde bulamayınca, Maarif-i Umûmiye Nezareti (Milli Eğitim Bakanlığı) adıyla eğitimin başını ayırmış ve Meşihat Dairesi (Şeyhülislamlık) da bu büyük unvanı elinden kaptırmıştır.

Bu tarihten sonra Maarif-i Umûmiye Nezareti kendi yönetimi altında açtığı okulların ilerlemesine fikren ve mâlen mümkün olduğu kadar çalışırken, Meşihat Dairesi Ders Vekâleti Meclisi ise, eski bildiğinden dönmemiş, şaşmamış; dört-beş yüzyıl önce çizilen bir ders programını değiştirmekte bir sakınca olmadığı halde; değiştirip düzeltme yoluna gitmeyi bile gerek duymamıştır..."⁶⁵

Beyanü'l-Hak'ta medreselerin çöküşüyle ilgili bu gibi açıklamalar yapılırken, alınması gereken tedbirler ve yapılması gereken düzenlemelerle ilgili görüşler de ortaya konmaktadır.

c. Beyanü'l-Hak'ta Medreselerin Islahatı ile İlgili Görüşler

Medreselerin ıslahatıyla (yeni düzenlemeler) ilgili olarak **Beyanü'l-Hak'ta** pek çok makale yazılmıştır. Genel olarak herkes bu kurumda bazı yenilik ve düzenleme yapılmasını istemiştir.

Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye tarafından kaleme alınıp Dahiliye Nezaretine sunulan bir beyanname'nin medreseyle ilgili olan bölümünde, Meşrutiyetin ilanından sonra her şeyde terakkî (yükselip ilerleme) isteğine

⁶² A.g.e., s. 2113-2114

⁶³ A.g.e., s. 2144

⁶⁴ A.g.e., s.1644-1645

⁶⁵ A.g.e., s. 1678-1679

gerek duyulduğundan, Osmanlı devletinin ve bütün İslam aleminin ilmi ilerlemesine ve sosyal değişmelerine tek çıkış yolu olan medreseler için de, yeni düzenlemeler yapılarak her çeşit ilim ve fennin okutulduğu yüksek kurumlar olması istenilmiştir.⁶⁶

İslah konusunda pekçok kişi makale yazmıştır. Makale yazarlar arasında değişik kişiler, farklı görüşlerini açıkça ortaya koymuşlardır:

1. Bursa Mebusu Ömer Fevzi'nin Görüşleri

Bursa Mebusu Ömer Fevzi yazısında, var olan bir şeyin temelinden yıkılıp başka bir şekilde yeniden yapılmasını yerine, var olan bu şeyin temelini bozmadan yeniden düzenlenmesinin ve tamir edilmesinin daha iyi olacağını belirtir. İlimin gelişmesi için vakıfların ilmiyeye bırakılmasını, öğrencilerin maddeten desteklenmesini, ders dönemi sonunda imtihan yapılmasını vs. ister. Ona göre, ilmî medreseler ve şer'î meslekler konusunda kolaylıkla elde edilebilecek ve kendisinden çabuk yarar sağlanacak olanı temele dokunmamak, tamir ve ıslahta birdenbire çok ileri gidilmeyip, yavaş yavaş ve kolay yolla gittikçe genişleterek, ilerleyecek şekilde olmalıdır. Çünkü medreselerin o andaki durumu; her tarafı çürümüşse de temel taşları sağlam, bütünüyle ortadan kaldırılıp yok edilmesi sakıncalıdır, yalnız onarılması zorunludur; o, geniş yanlı ve değişik yönlü, sayısız güçleri içine alan büyük bir binaya benzer. Bu bina, tamir edilmezse herhalde yıkılıp yok olacak, bütünüyle yararı ve belki temeli yok olup gidecektir. Temelinden yıkıp yapmaya birçok usta ve kereste gerekirse de, şimdilik tamirinin yapılıp oturulacak bir duruma gelmesine çaba sarfedilmeli; bir yandan da tamircisi, kerestesi, araç ve gereçleri hazırlanmalı. İleride yine temeli bozmamak kuralıyla bir yenilik yapılabilir. Öyleyse öğretim şeklini birdenbire bozmayarak gerekli bazı fenleri camilerde ve medreselerde göstermek ve her fenden öteki fenne imtihanla geçmek ve bazı ahlak yönlerini dikkate almak üzere yavaş yavaş ilerlemeye başlanırsa amaca kolayca gidilebilir. Ayrıca ilmî ilerlemenin birinci teşvikçisi olan hayır sahiplerinin vakıfları sağlıklı bir düzene konulmalı ve yönetimi de bir ilmiye heyetine bırakılmalıdır. Yalnız, doğruluk üzere çalışmalarda bulunacak olan sağlam bir ilmiye heyeti yönetimine. Ayrıca da öğretim anında öğrenci bütünüyle olmasa da çoğunluğu yaşam sıkıntısından, geçim endişesinden maddi yönden kurtarılmalı.* Sonra öğrenimini bitirdiğinde ne gibi işlerde bulunacak ve eline ne kadar para geçeceği kesinlikle belirlenmelidir. Yoksa alınan bütün tertipler, yapılan bütün yeni düzenlemeler boşa gider. Kendi parasıyla okuyacak öğrencilere her zaman medreseye girme imkanı tanınmalı. Bitirme sınavı zorunlu olmalı yalnız öğrenci, belirli süreden fazla medresede bırakılmamalıdır.⁶⁷

2. Sorumlu Müdür Mehmet Fatî'nin Görüşleri

Mehmet Fatî ise daha çok medreselerde imtihanın gerekliliği üzerinde durur ve şu görüşlere yer verir:

"Yükselmeyi (terakkiyatı), toplumları için hayat kaynağı bilen milletler, hayatlarını korumak için yalnız iki şeyi düşünürler. Birisi kendilerine ulaşan yükselmeyi daha ileri götürmek, öteki ise daha sonra gelecek olanları, kendilerine ulaşan yükselmeyi koruyabilir ve daha ileri götürebilir bir anlayışa sahip kılmaktır. İşte sürekli bu iki ilkeye önem vermelerinden dolayı, kendi yükselmelerinin etkileyici gücü olan manevi ihtisasları ve maddi sebepleri güzelce ayırıp, ilerleme kaynağı olan öğretimin, düzeltilip tamamlanmasında bu güçleri kullanmışlardır. Öğretimin tamamlanmasına sebep olan bu güçlerin maddi olanlarını, gerekli vasıfları taşıyan öğretmenler, öğrencilerin sağlığını korumak için, uygun programları ve kitapları, bilimsel aletleri ve gerekli olan öteki şeyleri de sağlar."

Bu açıklamayı yaptıktan sonra imtihanın gerekliliği üzerinde duran Mehmet Fatî, yalnız **Kur'a** imtihanlarına karşı çıkar ve bunu şöyle dile getirir:

"İslâmî öğretim her çeşit maddi ve manevi gereklerden mahrum kalarak amaçtan düşmeye başladığı bir sırada, ki 1270 (1853) yıllarına rastlar, medrese öğrencisi, Kur'a imtihanı adıyla altı yıl süren bir sınava boyun eğdirilmişti. Acaba bir Kur'a imtihanının medrese öğretimine etki seviyesi ne kadardı? Açık ki bu Kur'a imtihanları eski düşüncesine göre öğretimin tamamlanması amacıyla konulmamıştı. Belki taşrada ve İstanbul'da çoğalan öğrencinin sayısını azaltmak amacı güzetilmiştir. Çünkü bir yandan öğrencinin bilgi

⁶⁶ A.g.e., s. 961

* Mustafa Sabri Efendi de bir makalesinde medrese öğrencisine karnını doyurmasını sağlayacak bir varlığın bulunmasını dile getirir. **Beyanü'l-Hak**, s.92.

⁶⁷ **Beyanü'l-Hak**, s.324.

düzeyi bir ölçü ile belirlenmezse medresede oturan olmak veya öyle görünerek askerlikten yakayı kurtarmak için iyi bir yol oluşturur. Bu ise yüce ilim yuvasını perde olarak kullanmak, yüce askerlik yoluna ise zarar vermektir ki maddi ve manevi zararları bellidir. Şu halde medreselere sınav koymak iki noktadan gereklidir. Biri öğrenciyi derse çalışmaya zorlar, öteki ise askeri yararlar sağlar.

Öğrenciyi çalışmaya zorlamak için her yıl okudukları derslerden sınav yapılmalıdır. İki yıl başarı sağlayamayanlar medreseden çıkarılmalıdır. Böylece çıkarılan, askerlik görevine tabi tutulacağından askerliğin menfaatleri de sağlanmış olur. Medrese öğreniminin temel esaslarından olan şu cihet önceden beri düşünülmendiğinden zorunlu olarak askerî yönden menfaat sağlama yönüne gidilmiş ve onaltı yıl öncesine kadar Kur'a imtihanları yapılmış ve her nedense bu onaltı yıldan beri de bütünüyle yetersiz olduğu söylenmeyen bu imtihanlar da kaldırılarak hem öğretim büsbütün altüst edilmiş, hem de askeri yönden menfaatler zarara uğramıştır. Bu yeni dönemde ise bizim için yararı sınırlı olan Kur'a imtihanlarına yeniden başlamak istenildiğini görüyoruz. Ama, acaba medreselerde şimdi sınıf imtihanının yapılması mümkün müdür? Doğal olarak medreseler, şu andaki ihtiyaca uygun bir tarzda ıslah edilmezse sınıf imtihanları da düzenli bir şekilde yapılamaz. Yeniden düzenleme yapıncaya kadar ki, üç yıl kadar uzayacağı bellidir, Kur'a imtihanlarının yapılması gerekir. Bu durumda bu imtihanların yarar ve zararlarını göz önünde tutarak, hiç olmazsa zararlarının sınırlandırılması çarelerini araştıralım."

Mehmet Fatî'n, Kur'a imtihanlarıyla ilgili bu açıklamayı yaptıktan sonra, aşağıdaki üç maddede belirtilen sakıncalar giderilirse, Kur'a imtihanlarından yarar sağlanacağını ve öğrenciyi öğretime zorlayacağını bildirir:

I- İmtihanlar öğretimi takip etmediğinden, çoğunlukla öğrencinin önce okuduğu veya okuyacağı derslerden imtihan olunması gerekir. Bu şekilde öğrenci aldığı dersleri bırakarak geçmiş ya da gelecek derslerle uğraşacağından, verilen derslere ne kadar zarar vereceği taktir edilmelidir.

II- İmtihanlar, her millette, her okulda benimsendiğinden ders sonunu takip etmeyip, kur'a çekilişinden sonra yapılması ve bu sebeble imtihanın bazen dersin başına bazen ortasına tesadüf etmesi sebebiyle öğretim dönemi ikiye bölünmektedir ki bu öğretimin bütünüyle yok olması demektir.

III- Bilgiyi değerlendirme pek kolay bir şey olmayıp öğrencinin sınav anında ruhsal durumunda küçük bir dağınıklıkla bilgisini ve elde ettiklerini açıklayamaması ile sonuçlanabilir. Bu yüzden, bütün okullarda, gücünü göstermeyen efendi (öğrenci), okuldan çıkarılmamalı ve gelecek yıl bir daha denemesi yoluna gidilmelidir. Bunun yararları açıktır. Kişisel deneyimimle bilirim ki sınıfta kalan efendilerden birçoğu ikinci yıl olağanüstü ilerleme göstermiştir. Sınavın yenilenmesi ikinci yıla güçlü başlatacağından ve öğrenciyi derse çalışmaya zorlayacağından büyük bir yarar sağlayacaktır. İşte Kur'a sınavlarında bu durum dikkate alınmayarak yalnız bir kez denemekle yetiniliyor ki, bu büyük bir haksızlıktır."

Mehmet Fatî'n bu açıklamaları yaptıktan sonra, Ders Vekâleti ve Harbiye nezaretine de, makalesinin son bölümünde; "İşte son mesele. Gerek Ders Vekaleti'nden gerek Harbiye Nezareti'nden çok önemle dikkate alınmasını mesleğim adına değil, hak ve hakikat adına açıklıyorum" diyerek sözünü bitirir.⁶⁸

3. İsim Vermeden İlimiyeden Olduklarını Söyleyenlerin Görüşleri

Adını vermeyen, fakat ilmiye sınıfından olduğunu söyleyen birisi ise, "İslâh-ı Medâris" başlıklı yazısında medreselerin ciddi şekilde ıslahı konusunda ulemadan ve özellikle taşra ulemasından olup da mebus (milletvekili) olarak bugün İstanbul'da ve Mısır'daki Camiul-Ezher'de bulunan erdemli ve yetişkin kişiler ile medrese öğrencilerinin görüşlerini, yazılı olarak açıklamaya çağırdıktan sonra, bu konuda bir çığır açmak için de, aşağıdaki açıklamalarda bulunur:

1- Medreselerde şu bilimler öğretilmelidir: Sarf, nahiv, mantık, âdâp, arûz, maanî, beyan ve bedii, kelam, hikmet-i cedîde, fıkıh usulu, fıkıh, Farsça, yabancı dillerden biri, tarih, matematik, resmi yazışma.

2-Medreseleri fenlere göre ayırmalı ve dersler dersanelerde öğretilmelidir. Müderris, sarf öğretimini bitirince, öğrenci bir ilmiye heyeti tarafından sıkı bir sınavdan geçirilerek, başarılı olanlar nahiv medresesine

68 A.g.e., s.359-360

nakledilmelidir. Başarısız olanlar, bir yıl daha yerinde kalıp ikinci yıl yine başarısız olursa medreseden çıkarılmalıdır. Sarf müderrisi, sarfı, bu şekilde birkaç kez tekrar edince öğrenci bu bilgiden büyük ölçüde yararlanacaktır. Sarftan şimdilik kısa ve önemli konuları içeren bir kitap seçilmelidir. İmam Birgivi'nin "Kıfaye" adlı kitabının şimdilik amacı sağlamakta yeterli olduğu sanılır. Nahiv medresesi ve öteki medreseler buna uygun olarak düzenlenmelidir.

3- Müderris olacak kişi bir ilmiye heyeti tarafından seçilmelidir.

4- Medreselerde öğretilen ilimlere dair kütüphaneler kurulmalıdır.

5- Günde üç defa ve üç saat öğretim yapılmalıdır.

6- İmaret ıslah edilmeli, evkâf ve maariften yardım olarak öğrenciye geçim sağlanmalı ve yılda on ay sürekli öğretimle meşgul olunmalıdır. Maarif-i Şer'îye'den sayılmayan yerlere Beytülmal'den paralar harcanmakta ve çok israf yapılmaktayken, şer'î ilimleri okuyup öğrenenler, yaşama sıkıntısı çekmektedirler. Bundan böyle buna sessiz kalınmayıp, çaresine bakılmalıdır.

7- Öğrenci, öğrenmekte olduğu dillerde, fesâhat ve belâgat üzere konuşmaya alıştırmalı. Meselâ Nahiv medreselerinde güzel konuşan Araplardan bir veya birkaç kişi bulundurularak öğrenci ile karşılıklı konuşturulmalı.

8- Büyük bir medrese oluşturarak Mekteb-i Nüvvâb'da, Hukuk ve Mülkiye'de okutulup da medreseler de okunmayan fenler ve kanunlar okutulmalı.

9- Medreselerde öğretimi tamamlayanların kur'adan ayrı tutulmaları ve okumak istedikleri yüksek okullardan istediklerine sınavsız girme hakları olmalı.

10- Yüksek medreseleri bitirenler, yukarıdaki ayrıcalıkları elde etmelerinden başka; devletin şer'î, mülki bütün memurluklarına imtihansız kabul edilmelidirler.⁶⁹

Yine "İslah-ı Tedrîs Hakkında" başlıklı yazıda, ilmiyeden biri olduğunu söyleyen bir diğeri ise, medreselerin ıslahı konusunda aşağıdaki hususlarda açıklamalarda bulunur:

1- Müderrisler, yalnız ihtisâsı bulunduğu ilmi öğretmek üzere ayrılmalı. Herkes doğuştan yeteneği ölçüsünde ilimlerden pay almıyor mu? Öyleyse edebî, şer'î ve felsefî ilimlerde ihtisaslı geçinerek öğrencinin öğretim hayatını, uzun bir süre öğretim rahlesi önünde yok etmek doğru değildir. Müderrisler, ihtisaslı kişilerden seçilirse, öğretilen bir ilim için, zorunlu olarak gerekli olunagelen bir sürü haşîye ve şerh külfetinden kurtulurlar.

2- Öğrenci, Arapça ilimlere başlamadan önce özel olarak veya mekteplerin birinde Kur'an'ı tecvide uygun olarak okumayı öğrendikten sonra Osmanlı diliyle sarfını ve nahvini de kısaca öğrenmeli. Öyle hiçbir şey bilmeden öğretime alınmamalı.

3- Şu anda gerekli olan kitaplar kısmen elden geçirilmeli, kısmen de yeniden düzenlenip artırılmalı. Sarf ilminden **Emsile**, **Maksût**, **Kâfiye** veya öncekilere denk, uygun bir eser seçilmeli. Ders öncesinde de öğrencinin anlayamayacağı vâdilerde dem vurulmamalı. Nahv ilminden sırasıyla **Avâmil**, **İzhâr**, **Fevaid-i Ziyâiyye**, **Muğni'l-Lebîb**'in özel bölümleri seçilmeli. Fakat bu eserlerin boş bahaneler, yersiz düşünceler uzun uzadıya tartışmalar ile yazılmış olan şerhleri ve haşiyeleri bütünüyle çıkarılmalı. Belâgat ilminden ulemânın **Mutavvel**, **Delâilü'l-İcâz**, **Esrârü'l-Belâga** gibi kaynaklardan biri okunmalı. Kaideleri korumak için de mensûr belîğ bir edebî eser ile yeter derecede **Esrârü'l-Belağa** gibi kaynaklardan biri okunmalı, işte bu noktaya dikkat edilmediğinden, yüksek bir tarzda yazılmış bir edebî eseri anlamak için şerh, haşîye arıyoruz. Hele yüksek tabakadan bir kişinin yazdığı güzel bir eseri, şerhin yardımıyla anlasak bile, dilimize çevirmek istediğimizde, içerisindeki edebî güzelliği bütünüyle kayboluyor.... İlmü'l münâzarada Gelenbevî ile yetinilmeli; İlmü'l mantıkta Hz. Kutbun Metn-i Şemsiyye şerh olmak üzere te'lif ettikleri tasavvurât ve tasdikât kaidelerini açıklamak, daha doğrusu realitedeki mantık meselelerini eski bakış açısından kurtaracak bir ortam sağlanmalı. İlm-i vazı'dan Ali Kuşçu, ilm-i aruzdan **Hazrecî**, ilm-i fıkıhtan **Hidaye**, **el-Eşbah ve'n-Nezair**; hadisten **Meşarik-i Şerîf**, **Elfiyye-i İbni's-Salah**; İlmü'l Kelâmdan **Akaid-i Nesefiye**, **Şerh-i Mevâkıf**'dan Umur-

⁶⁹ A.g.e., s.250-251

ı Amme, Cevâhir, Âraz konuları okunmalı; usul-ı fıkıh ilminden **Telvih**, **Tavdih** veya **Mirat**; tefsir ilminden **Kâdi**, biraz da **Keşşaf**, **Ruhu'l Meanî**; siyerden **Şifâ-i Şerif**; ahlaktan **Tarikat-ı Muhammediye** biraz da **İhyâü'l-Ulûm**; lügat ilminden **Nühbe-i Vehbî**, **Muhtaru's Sıhah** ile **Fıkhü'l-Luga'dan** da birer parça okutulmalı; ilave edilmesi gerekli dersler: İslâm tarihinden güzel bir eser, kısaltılmış genel coğrafya, yeni ve eski astronomi, fizik bilgisinin önemli konuları, aritmetik, ondalık sayılar, bayağı kesir, orantı, şirket, iskonto; Osmanlı belâgatı, Fars edebiyatı, Batı dillerinden İngilizce veya Fransızca.

4- Öğretim yılını oniki yıl kararlaştırılıp Salı ve Cuma'dan başka günlerde üç ve Salı ve Cuma günlerinde iki ders okutulmalı, on ay devam edilerek sözkonusu derslerin öğretimi paylaştırılmalı.

5- Dersler özel müderrisler tarafından dersanelerde veya her türlü gürültüden uzak özel bir yerde okutulmalı.

6- Düzenli derslerden yalnız İngilizce veya Fransızca öğretimi seçmeli olmalı."

Bunlar çok güzel ama, öğrenciyi dertlerden, ihtiyaçtan kurtaracak çare bulunmadıkça hepsi de kuru bir dilek olarak kalır.⁷⁰

Yine, "Medâris-i İlmiyye" başlıklı başka bir makalede ise, yine ilmiyeden olduğunu belirtip isim vermeyen başka biri; millî varlığın ilim ve hünerle ayakta kalabileceğini bu ilim ve hünerin ise dinî, millî ve çağdaş gibi temel bölümlere ayrılacağını; medenî Batı toplumlarında dinî bilgiler denilince, sırf akaid ve dinî felsefenin akla geldiğini, bizde ise İslam şeriatında dini bilgiler denilince bu tabirde yer alan makale ve mânânın o kadar sınırlı olmayıp sosyal toplumların dünya ve ahiretini şenlendirecek ilimlerin ve fenlerin akla geldiğini; dinî bilgilerin tefsir, hadis, fıkıh usûlü, fûrû'-ı fıkıh, kelâm ilmi, İslam felsefesi gibi bir kısım yüce ilimler olduğunu; buna başlangıç olmak üzere oniki kısma ayrılmış olan bir de funûn-ı edebiye bulunduğunu açıkladıktan sonra:

"Bu bilgileri üretecek ilim yuvaları, Osmanlı ülkesinin her köşesinde, yine pek çoğunu bizden öncekilerin yapmış oldukları medreselerdir. Bu medreselerin uzun yıllardan beri gördüğü darbeler, geçirdiği perişanlıklar sonucunda bugün asıl kuruluşunu unutturacak bir duruma geldiği ve bu durumun devamının hür olan bu toplumun iyi niyetine uygun düşmeyeceği açıktır.

Bir şeyi ıslah etmek ancak bozulmuşunu bilmeye dayanır. Bunun için medreselerimizin asıl kuruluşuyla şimdiki durumunu kıyasladıktan sonra ilerlemesinin neye ihtiyaç duyduğunu açmak isterim. Şöyle ki: İlmî medreselerin ilk amacı, vatan çocuklarına öğretimleri boyunca her türlü ihtiyaçları sağlanmış olarak din ve bilim dilimiz olan seçkin Arap dilini, yazılmış fen eserleriyle tam öğretmek olmalıdır. Bu dili yazıp konuşmayı öğrenenler, yukarıda sözedilen yüce ilimleri öğrenmeli, ayrıca belirli vakitlerde, medreseler deyiminde "cüz'iyât" denilen ilimlerle birlikte hesap, hendese ve hikmet-i tabiiyye (fizik) gibi gerekli olan fenlere gayret sarfetmelidir. Bu gerçek anlaşıldıktan sonra medreselerin şu durumunu medeniyete uygun bir şekile döndürmek için de, medreselere öğrenci alınma şartlarının düzenlenmesi, öğretimin yararlı olacak şekilde programlara bağlanması, öğrencinin refah ve geçiminin sağlanması, medreselere atanacak öğretim elemanlarının ihtiyaç endişesinden kurtarılması; öğretim imtihanının uygulanmasından ibarettir." dedikten sonra son cümlesini şöyle bağlar: "Dine ve millete gerçekten hizmet eylemek için medreselerde İslâmın üç dili (Türkçe, Arapça, Farsça) ile birlikte, kavmimize ve mevkimize yaraşır bir şekilde bir Batı dili öğretilmeli ve ihtiyaç duyulan bilimler de öğretildikten sonra, üzerinde yaşadığımız yeryüzünün tabii durumu, medeni durumu ve değişen siyaseti de iyice öğretilmelidir."⁷¹

Gördüğü gibi medreselerle ilgili görüş bildirenlerin hemen hepsi, medreselerin ıslahı konusunda hemfikirdirler. Yalnızca ıslah için yapılması gerekenler konusunda farklı görüşler belirtmişlerdir. Bu görüşlerini de bazıları, belki zamanın gereği olarak çekindiklerinden, isim vermeden açıklamışlardır.

4. Başyazar Mustafa Sabri Efendinin Görüşleri

⁷⁰ A.g.e., s. 274-275

⁷¹ A.g.e., s. 276-277

Mustafa Sabri Efendi ise medrese öğrencisine yazdığı "Talebe-i Ulûma" adlı uzunca makalesinde önce öğrencileri taltif ettikten ve bir cübbe ile bir sarık alıp giymekle medrese öğrencisi olunamayacağını belirttiikten sonra, amacının medrese öğrencileri için böyle bir sanıda bulunanlar varsa, onların düşüncelerini değiştirip düzeltmek olduğunu belirtir ve şunları dile getirir:

"... Sizin aranızda mücerred kisve iştiraki ile karışmış yabancılar olabilir. Fakat sizin bunun sorumlusu değil iddiacısı olmanız gerekir. Eski dönemin (devr-i sabık) kötü uygulamasıyla haksız yere sizin gibi gerçek medrese öğrencileri aralarına sokulan ehliyetsizleri temizlemek görevi ile sizler sorumlu olmadığınız gibi hiçbir tarafta henüz yapılmış bitirilmemiş olan bu tasviye işini de sizin için uygulamak mümkün değildir. Gerçek medrese öğrencileri ile parazitleri birbirinden ayıramayanlar ve beceriksizliğin getirdiği düşmanlıkla hepinize asker kaçağı göziyle bakanlar, özellikle hâiz olduğunuz şu ayrıcalığı size gerçekten çok görenler vardır. Bilmezler ki bu ayrıcalık size Kur'an ayetiyle verilmiştir. Söz konusu ayrıcalık cihat hükümlerini içeren sûredeki, **"İnananlar toptan savaşa çıkmamalıdır. Her topluluktan bir grup, dini iyi öğrenmek ve geri dönenleri uyarmak için geride kalmalıdır"**(9/122) ayetinden anlaşılmalı olduğu usul kitaplarında açıklanmıştır. Bütün bu ayrıcalığın sebebi sizin öğrenmekte olduğunuz şer'î ilimlerden dolayı müslümanların size dünyada ve ahirette muhtaç olmalarındandır. Öteki ilimlerden sağlanacak yarar yalnız dünyaya ait olduğu halde şer'î ilimlerin alanı, sosyal, ekonomik, ahlakî, siyasi, dinî bütün saadet yurdunu içine almaktadır. Demek ki göreviniz çok ağır ve zordur."

Mustafa Sabri makalesinin girişinde bu açıklamaları yaptıktan sonra medresede yeni düzenlemeler konusuna girer ve şunları söyler:

"Bir takım ilim ve fenlerin zamanımızda yeni bir şekil almış olduğuna bakarak şer'î ilimleri öğrenenlerin bunlardan da bilgi edinmeleri gereği ve zorunluluğu bulunduğu medrese programlarında, yeni düzenlemeler ve ekler yapılması gerekli hale gelmiş ve böylece bundan sonra göreviniz bir kat daha ağırlaşmıştır. İslâm dini, ilim üzerine kurulmuş bulunduğundan, bu dini korumak göreviyle sorumlu olanların üstünlüklerinin, ilim ve bilgi dallarındaki üstünlüklerine bağlı olduğunu kesinlikle bilmeleri gerekir. Siz ve göreviniz ne kadar değer ve üstünlük kazanırsa, İslâm dini de ondan bir üstünlük payı alacaktır. Onun için gönül arzu eder ki, daha doğrusu yalnız benim değil, dinini seven her müslümanın gönlü arzu eder ki siz, medreselerde eskiden beri var olan ilimleri öğrenmeyi zerre kadar aksatmadan ve belki eskisinden daha çok çalışarak, çağımızda düzenlenmiş olan ilim ve fenlerden de pay alalım. Sizin ilminiz, irfanınız, kaleminiz, diliniz, sürekli olarak, öteki sınıfın ilmî savunma araçlarına üstünlüğünü korumalıdır."

Mustafa Sabri, makalesinde öğrencileri kırmadan bu tavsiyelerde bulduktan sonra, taşraya vaaz için gidecek öğrencilerden de, meşrûtiyetin güzelliklerini ve istibdâtın kötülüklerini, ayrıca Meclis'in yararlarını dile getirmelerini ister⁷².

5. Selânik Vilayeti İdare Heyetinin Görüşleri

Medreselerin yeniden düzenlenmesiyle ilgili olarak "Cemiyet-i İlmiye-i İslamiye"nin Selanik Vilayeti İdare Heyeti de, Yeni Asır gazetesinin 17 Şubat 1325 tarihli, 1811 sayılı nüshasında "Medreselerimiz" başlığı altında yayınlanan uzun bir makaleden alıntılar yaparak görüşlerini bildirir:

"(Yeni Asır'da) medreselerimizin ıslahı gerektiğinden epeyce söz edildikten sonra gerçekleşme alanına konulması için bir kısım çareler ortaya konulup tavsiye olunuyor. Bu konuda yazarın iyi niyetli olduğu anlaşılmalı beraber, yeterli bilgisi olmadığından bazı hatalara da tesadüf olunuyor. Örnek olarak geçen sene Meclis-i Umumî-i Vilayet'in medreseler meselesini dikkate aldığı, ıslâhat çarelerinin incelenmesi için bir ilmiye heyeti oluşturduğu, fakat bu heyetin bugüne kadar bir şey yapmayı başaramadığı söyleniyor. Evet geçen yıl adı geçen Meclis, medreseler meselesini müzakere ederek şer'îye hakiminin başkanlığı altında bir heyet oluşturulmasına karar verdi. Fakat, Yeni Asır'ın dediği gibi aydın düşünceli ulemeden oluşacak olan o heyet, her nedense oluşturulamadı. Vilayetin hakimi değişince o karar geçersiz hükmünü aldı. Bundan başka makalede medreselerimizin mükemmel bir duruma ulaşması için, birinci derecede ilmiye sınıfından bir heyet oluşması ve okunacak derslerin yalnızca Arapça'dan ibaret kalmayıp, Türkçe, matematik, coğrafya, kitabet (yazı yazma) gibi ilimlerin ve fenlerin de programa katılması tavsiye olunuyor. Yeni Asır'ın şimdi tavsiye ettiği bu konuyu, din alimleri daha önceden belirlemişlerdir. Hatta istibdât zamanında müstebdit hükümetin pençesi

⁷² A.g.e., s. 764-768.

altında ezilen ilim adamlarımız bu çareleri aramışlarsa da hiçbir şeye muvâffak olamayarak, için için ağlamaktan başka bir şey yapamamışlardır. Zira ufak bir hayırlı girişimin sonucu ya idam veya bir daha dönmek üzere sürgün cezası verileceğini kesinlikle biliyorlardı. Hürriyet güneşi doğunca, güçlü istibdât kalesi yıkıldı ve ülkemiz uçuruma yuvarlanma tehlikesinden kurtuldu. İlim adamlarımız hemen girişimlerde bulunarak cemiyetler (dernek) oluşturarak dinin kuvvetlenmesine, medreselerin yeniden düzenlenmesine var güçleriyle çaba harcadılar. Bunun için Selanik'te kurulmuş olan Cemiyet-i İlmiye'miz bundan birkaç ay önce medreselerin ıslahı amacıyla şehrimizde mükemmel bir "Darü't-tedris" in kuruluşu ve açılışı için vilayet makamına başvurdu. Cemiyetimizin düzenlediği programda kitabet, matematik, coğrafya gibi derslerin yanında tabiyat, yabancı diller de vardı. Ulema bu yeni Darü't-tedris'in devamlı masrafını karşılamak için, daha önce, tahtından indirilen Hâkân* tarafından zorla alınıp, sonra Maliye'ye devredilen bir takım vakıflar gösterdi. Fakat yüzbin kere yazık ki hükümet, cevabın onaylanmasından başka birşey yapmayarak meseleyi bugüne kadar, bugün yarın ile geçirdi. Şehrimizde ve kazalarımızda yardıma muhtaç birçok medrese varolduğundan Meclis-i Umûmî'nin medreseleri, okullardan ayırmayarak onlara da eğitim payından birşey ayırmaları istenip beklenilmektedir.

Yeni Asır'da, medreselerin ıslahı için ikinci bir çare olmak üzere müderris efendilerin elde ettikleri haklarına kesinlikle uyularak, işten atma ve sürülmelerini tavsiye etmekle birlikte müderris efendilere "sen bu işi yapamayacaksın" diye çıkarılacaklarına inanırlarsa; yeniliği kabul edebilecekleri ileri sürülüyor. Bu sözlerden ulemamızın yeniliği sevmedikleri ve kendilerini aldatarak yeniliği kabul ettirmek gerektiği anlaşılıyor. Yazar'a önce şunu arz ederim ki, ulemamız kesinlikle yenilikçi ve ilerleme taraftarıdır. Kişisel çıkar arkasından koşmak gibi lekeler hocalarımızın dinî sağlamlıkları ile çok temiz olan gönüllerinde yer bulmaz. İstibdât zamanında bile ölmeyecek şekilde, 50-150 kuruş aylıkla, çökecek medrese binalarının odaları ile çökmüş damları altında her türlü zorluğa katlanarak vatan çocuklarının düşüncelerini aydınlatmaya çalışan, hocalarımız değil midir? Hürriyet dönemi başlar başlamaz alimlerin, medreselerin ıslahı ve eğitimin yaygınlaştırılması için çalışmaları ve önceki programlara mevcut fen ilimlerinin konması için yaptıkları çalışma ve gayretleri, gerekli makamlara yaptıkları başvurular, ilmiye sınıfının daima yenilikçi ve ilerleme taraftarı olduklarını ve bu uğurda hiçbir kişisel çıkar gözetmediklerini ve sonsuza dek etmeyeceklerini göstermektedir. Bundan başka Yeni Asır gazetesi medreselerin gelirlerinin artırılmasını, gerekirse Eğitim gelirinden, ihtiyaç duyan medreselere yardım edilmesini tavsiye ediyor. Bu çok doğru ve isabetlidir. Artık hükümetimiz, ülkemizin canlılığı için çok yararlı ve etkili bir kurum oluşturan medreselerimizin devamlı harcamalarını karşılayacak oranda gelir göstermelidir. Vilayette bulunan medreselerin hepsi yeniden düzenlenmeye muhtaçtır. Yalnız İstanbul'da birkaç medresenin yenilenmesiyle her iş bitti sayılmaz. Bu konuyu, başvuru yerimiz olan Şeyhülislam Efendi Hz. ile Yüce Ders Vekâleti'nin dikkatlerine sunarız." 73

Görüldüğü gibi **Beyanü'l-Hak** uleması, hep II. Abdülhamit düşmanlığı yapmakta ve o dönemi kötülemektedirler. Gerçekten, ulemadan olup da idam edilen ya da ömür boyu sürgüne gönderilen kaç kişi vardır? Ayrıca, "Hürriyet güneşi doğdu, istibdât kalesi yıkıldı ve ülkemiz uçuruma yuvarlanma tehlikesinden kurtuldu" diyen ulemâ, koca Osmanlı devletinin yıkılışı anında acaba ne demişlerdir? Pişmanlık duymuşlar mıdır? Abdülhamit'e haksızlık yaptıklarını anlamışlar mıdır?

Gelelim konumuza. **Beyanü'l-Hak**'ın 79. sayısı basında Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin Arapça olarak yazılmış bir fetvası vardır. Bu fetvada, coğrafya ve tarih ilimlerinin medreselerde Arap diliyle ya da Türk ve Hint dilleriyle okutulmasının caiz olup olmadığına dair soruya, "caizdir" fetvası verilmektedir⁷⁴. Görüldüğü gibi, medreselerde tarih ve coğrafya gibi derslerin okutulması için bile fetva gerekmektedir.

6. Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin İslahatla İlgili Dünya Müslümanlarına Bildirisi

Yine **Beyanü'l-Hak**'ın 79. ve 80. sayılarında, Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye Merkezi tarafından Arapça olarak, "**Dünyanın Çeşitli Bölgelerindeki Din Kardeşlerimiz Olan İslâm Alimlerine**" başlıklı bir bildiri yayınlıyor. 8 Eylül 1326 (1910) tarihinde kaleme alınan bu bildiri de özetle; çağımızın gerektirdiği öğretimden olan fen bilimlerinden matematik, fizik, kimya, biyoloji, tıp, mühendislik, astronomi, teknoloji... vb. dallar ile sosyal bilimlerinden: siyaset, hukuk, tarih, coğrafya, dil, sosyoloji, felsefe, mantık, iktisat... vb. dalların öğretimi için bu dalda yetersiz kalan klasik medreselerden farklı olarak yeni çağın şartlarına uygun binaların,

* II. Abdülhamit

73 **Beyanü'l-Hak**, s. 1078-1079

74 A.g.e., s. 1514

okulların yapılması girişimleri İslam ülkelerinin birçok yerinde gündeme gelmiş; bunun üzerine bazı âlimler bu girişimlere, bu tarz ve bu tür ilimlerin öğretilmesine bid'at ve dine aykırı olduğu gerekçesiyle karşı çıkmışlardır. Bunun üzerine bu anlayışın yanlışlığını bildirmek ve dînî yönden herhangi bir sakınca olmadığı hususunu tesbit etmek için Arapça olarak, İslam ülkelerindeki âlimlere hitaben bu ilimlerin öğretilmesinin mübah olduğunu, hatta yerine ve durumuna göre bazılarının öğretilmesinin zorunlu(vacip) bile olabileceğini delilleriyle ortaya koymaktadırlar. Öğretimi yasaklanan ilimlerin ise sihir, kehanet gibi ancak inanç ve sosyal açıdan zararlı olmalarından dolayı yasaklandıkları ifade edilmektedir.⁷⁵

Bildirinin 80. sayıdaki devamında ise, Kur'an'dan bu ilimlerle ilgili örnekler verilerek açıklamalarda bulunulur* .Mesela astronomiye örnek olarak: "*Şüphesiz göklerin ve yeryüzünün yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde.... düşünen bir topluluk için pek çok delliler vardır*" 2/164, "*Göklerin ve yerin yaratılışında gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde akıl sahipleri için deliller vardır*" 3/190, "*O, gökleri, gördüğünüz gibi direksiz yarattı.*" 31/10, "*Üstlerindeki göğe bakmazlar mı ki, onu nasıl bina etmiş ve donatmışız?*" 50/6 vs. Astrolojiye örnek olarak: "*Sana hilallerden sorarlar: De ki: Onlar insanlar ve hac için zaman ölçüsüdür.*" 2/189, "*Ay için birtakım menziller tayin ettik.*" 36/39, "*Ne güneş aya yetişebilir ne de gece gündüzü geçebilir...*" 36/40, "*Güneş ve ay bir hesaba göre hareket eder.*" 55/5 vs. Hendeseye örnek olarak: "*.... Sonra göğe doğru yönelerek yedi gök olarak onları düzenlemiştir.*" 2/29 "*(Allah göğü) bina edip yükseltmiş ve ona şekil vermiştir.*" 30/28 vs. Mekaniğe örnek olarak: "*... İzni ile denizde yüzüp giden gemileri, nehirlere, belli yörüngelere yürüten ay ve güneşi gece ile gündüzü sizin emrinize veren Allah'tır.*" 14/32-33, "*Üzerinizde kanat çırpan dizi dizi kuşları görmezler mi?*" 67/19, "*Göğü O yükseltti ve ölçüyü (mizan) koydu*" 55/7 vs. Fiziğe örnek olarak: "*Yeşil ağaçtan sizin için ateş çıkaran O'dur.*" 36/80, "*...Rabbimiz! Sen bunu (gökleri, yeri ve aralarındakileri), boşuna yaratmadın...*" 3/191, "*Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri biz boş yere yaratmadık...*" 38/27 vs. Kimyaya örnek olarak: "*Sizin için hayvanlardan da alınacak ders vardır. Bağırışındakiler ile kan arasından, içenlere halis ve içimi kolay süt içiririz. Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden hem içki hem de güzel güzel gıdalar edinirsiniz...*" 16/66-67, "*Sonra buhar (gaz, duman) halinde olan göğe yöneldi...*" 41/11, vs. doğumlara örnek olarak: "*Yerin yetiştirdiklerinden, kendilerinden ve daha bilmediklerinden çiftler yaratan Allah'ın şanı çok yücedir.*" 36/36, "*Allah sizi yerden bir bitki gibi bitirmiştir*" 71/17 vs. Botanığa örnek olarak "*Orada (yeryüzü) her güzel çiftten bitkiler yetiştirir.*" 22/5 vs. Jeolojiye örnek olarak: "*Allah yedi gök ve o kadar da yerden yaratmıştır...*" 65/12, "*De ki: Yeryüzünde dolaşın; Allah'ın yaratmaya nasıl başladığını bir görün...*" 29/20, "*Biz yeriyüzünü bir beşik dağları birer direk (kazık) kalmadık mı?*" 78/6-7, "*Biz, (yeryüzüne) demiri de indirdik ki onda büyük bir güç insanlar için yararlar vardır.*" 57/25, vs. "Uzuvlarla ilgili olarak: "*.... kulak, göz, kalb bunların hepsi yaptığından sorumludur.*" 17/36; Psikoloji: "*Sana ruh hakkında soru soruyorlar. De ki: Ruh, Rabbinin işlerindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.*" 17/85; Coğrafya: "*Hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Ki, orada akiledecek kalbleri, işitecek kulakları olurdu.*" 22/46, "*Yeryüzünü size boyun eğdiren O'dur. Öyleyse yerin sırtlarında dolaşın...*" 67/15, "*Yeryüzünde dolaşabilerseniz orada yollardan geniş geçitlerden geçebilmeniz için onu size yayan O'dur.*" 71/19-20, vs. Arkeoloji: "*Yeryüzünde dolaşın kendilerinden önce geçmiş kişilerin sonlarının nasıl olduğuna bakmazlar mı?*" 30/9; Tarih: Kur'an ayetlerinin üçte biri geçmiş ümmetlerin kıssalarını oluşturur. Filoloji: "*... Dilleriniz ve renklerin değişik olması*" 30/22, "*..... Kalemle öğretti*" (96/4) ayeti diğer edebi ilimleri de içine alır. Genel genetik: "*İnanmayanlar, gökler ve yeryüzü yapışıkken onları ayırdığımızı ve bütün canlıları sudan yarattığımızı görmezler mi?*" 21/30, "*..... Sen yeryüzünü kupkuru görürsün...*" 22/5 "*... Yine benim iznimle anadan doğma körü ve alacalıyı iyileştiriyordu...*" 5/110. Felsefe ile ilgili pek çok ayet vardır. Bunlar, bakmayı, tedbir almayı; kainâtı, varlıkları, nesnelere, geçmiş bilimleri düşünmeyi emreder: "*Göklerin ve yeryüzünün hükümlerine Allah'ın yarattığı her şeye... bakmıyorlar mı?*" 7/185, "*Ufuklarda ve kendi nefislerinde ayetlerimizi göstereceğiz.*" 41/53, ayrıca "*Onlar görmediler mi?....*" 30/22, 23,24,25,46 vs. "*Dünya hayatından başka gerçek yoktur. Ölürüz, yaşarız. Bizi ancak zaman yok eder. Bu konuda onların hiçbir bilgisi yoktur. Onlar yalnızca zannediyorlar*" 45/24 vs. Ticaret, sanayi, denizcilik, askerlik, siyaset, hukuk ve şer'î ilimler gibi daha pek çok konuda ayrıca tıp, hisap, matematik, deney gibi konularda da İslâm alimlerinin çalıştıkları anlatılır...⁷⁶

7. Antepli Edip'in Görüşleri

⁷⁵ A.g.e., s. 1515-1520.

* Bütün metin Arapça olduğundan ayetler Türkçeye çevrilmiş, ayrıca süre ve ayetlerin yeri bulunup numaralandırılmıştır. Zira metinde süre ve ayetlerin numaraları yoktur.

⁷⁶ **Beyanü'l-Hak**, s. 1530-1535

Yine medreselerin yeniden düzenlenmesi ile ilgili olarak Edip Ayıntâbi, "*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*" (39/9) ayetini örnek göstererek ve ayrıca tıp, geometri gibi bilimlerin okutulması için ayrı ayrı okulların açıldığını, ama medreselerde bu bilimlerin okutulması için çaba sarfedilmeyip yalnızca dini ilimlere yer verildiğini, oysa yeni bilimlerin de öğretilmesi gerektiğini açıklar. Medrese ve okul(mektep) öğrencileri arasında bu yüzden nefret uyandığını, halbuki bu yeni bilimleri, Avrupalıların Endülüs kütüphanelerinden alıp ileri gittiklerini ve bu bilimlerin bizim eski bilgilerimiz olduğu halde ne garipse yitiğimizi almak istemediğimizi dile getirir. Bu yeni bilimler alınmadığı taktirde "*Hocalar birşey kaleme almıyor, siyasete akli ermiyor.*" denileceğini,⁷⁷ dil öğrenme konusunda ise insanın bildiği dil kadar insan olduğunu, Hz. Peygamberimizin, Zeyd b. Sâbit'e, Yahudi dilini öğrenmesini emir buyurduğunu da açıkladıktan sonra görüşlerini şöyle açıklıyor: "*Beyler! bir zamanlar gerçekten özürünüz vardı. İstibdât herşeyi ekseninden çıkarmıştı. Bir kısım medreseden fenler çıkartılmış, yüce ilimlere ve hâşiyelere verilen çalışma, fenlere değil, dinî ilimlerin öğrenimine bile zaman bırakmamıştı. Geçimini sağlamak, kişilerin düşüncelerini altüst edip zihinleri kurcalıyordu. Sürekli sıkıntıları seçerek, ilmin değerini yükseltmeye kendini vermek, temiz bir dinin teşvik eseri idi.*"

Meşrutiyet, ilme değer vermeye başladı. Devletin ve milletin kurtuluşu, halkın birbirine iyi davranışı, adalet, medeniyet, hürriyet, dini ilimlerin öğrenimine bağlandı. Bunun da alimlerin iyi görev yapmaları ile ilgili olduğunu anlattı. Gerçek alimleri yetiştirmek için ilimlere geometri hocaları tayin etti ve mesleklerini ıslah eyledi. Maddi sıkıntılarını gidermek için öğrenciye uygun miktarda maaş bağladı. Bizim için mazeret kalmadı. Çalışma ve gayrete şer'an zorunlu olalım, çalışmazsak üzülelim.

Okullar gibi medreselere de gerekli çıkış yolu bulunursa, geleceğimiz güvene alınır ve eğitimciler açıkta bırakılmaz. Rütbeleri ve makamları okullara vermek, gerçekten, (medresedeki) talebenin şevkini kırar, adil olmaz. Okullu olsun, medreseli olsun herhangi bir fırkaya taraftar olsun, yetenekli olanları aramalıyız. Adam kayırmayı ve hatırı kaldırıp işe adam bulmalıyız. Adama iş bulmak düşüncesini bırakmalıyız."⁷⁸

Yazar bu açıklamalarında, medreselerin düzenlenmesi ve programlarının iyileştirilmesi, çağdaş okullar düzeyine çıkarılması için birtakım önerilerde bulunuyor. Kaliteli, işinin ehli, anlayışlı, çalışkan ve adil insan yetiştirmenin gerektiğini belirtiyor.

8. Ermenekli Mustafa Safvet'in Görüşleri

Ermenekli Mustafa Safvet, medreselerden beklenen yararın sağlanması ve onların iyi korunması için üç konuya dikkat edilmesi gerektiğini dile getirir:

1) *İslam medreseleri vaktiyle hayır sahiplerinin iyi niyetiyle kendi mülklerinden vakfettikleri veya büyük hükümdarların canlandırıp vakfettikleri birtakım hayır kurumlarıdır. Onlar, hem kendi adlarının unutulmaması ve hem de sonradan gelenlerin ilim ve irfan öğrenmeleri düşüncesiyle yapılmıştır. Öyleyse bu medreselerin, eski dönemde olduğu gibi kendi hallerine terkedilmesi ile eldeki ilim ve eğitim araçlarını kötüye kullanmak demek olacağından, nasıl bu yol istenmezse, onların ortadan kaldırılarak, o büyük adamların adlarını millete unutturmak da istenilen şeylerden değildir.*

2) *İslam medreselerinin asıl durumlarını ve mimari tarzlarını bozmadan gözetip korumak, çoğunun tarihi değeri açısından, bu milletin kutsal ve manevi görevi gereğidir.*

3) *İslam medreseleri ülkemizin her tarafında yapılmıştır: Vilayetlerde, sancaklarda, kazalarda hatta bazı köylerde bile bulunan birçoğu öğretim yuvasıdır. Bugün ülkemizdeki mülkiye, adliye memurlarının, okul öğretmenlerinin çoğunu medreseden yetişenler oluşturduğu gibi naibler (kadı vekili), müftüler, müderrisler, vaizler, kısacası şeyhülislamlıkta görevli kişilerden, mahalle ve köy imamlarına kadar herkes o medreselerden yetişmiştir. Diyebilirim ki bugün medreseler olmasaydı, bu milletin, bu dünyada, bilgisizlik içinde bulunacağına hiç şüphe edilmezdi."*

M.Safvet bu açıklamasının ardından, edindiği istatistiklere göre vilayetlerde: İstanbul'da 278, İşkodra'da 6, Adana'da 102, Ankara'da 109, Aydın'dan 294, Bitlis'te 84, Basra'da 8, Bağdat'ta 29, Beyrut'ta 16, Cezair-i Bahri Sefid (Rodos, Midilli, Sakız ve Limni) de 6, Hicaz'da 13, Halep'te 117, Hüdavendigar (Bursa) da 326, Diyarbakır'da 41, Selanik'te 65, Suriye'de 47, Sivas'ta 112, Konya'da 576, Trabzon'da 62, Kastamonu'da

⁷⁷ A.g.e., s. 2068

⁷⁸ A.g.e., s. 2076

122, Kosova'da 41, Mamuratülaziz'de 27, Manastır'da 31, Musul'da 122, Van'da 9, Traplus'ta 13, Yanya'da 14, Yemen'de 6, İzmit Sancağında 17, Kudüs'te 10, Kale-i Sultaniye'de 6 olmak üzere 2940 adet öğretim yurdu bulunduğunu belirtiyor, bu hayır kurumları atalarımızın bizlere emaneti olduğundan, onları öğretimden boş bırakmamamız gerektiğini, yoksa emanete hıyanetlik etmiş olacağımızı ifade ediyor ve şu konulara dikkat çekiyor:

*"Öyleyse, Yüce Ders Vekâleti, pazı kuvvetini yalnız İstanbul'da göstermeğe çalışmasın; ondan Osmanlı ülkesinin her yerindeki medreseleri dikkate almalarını rica ederiz... Ülkenin ihtiyaç duyduğu öğretmenler göz önüne alınır, bu öğretmenleri Maarif Nezareti'nin yetiştirmekte âciz kalacağı gibi, idâdilerde, dari'l-muallimlerde öğrenim görmüş şehir gençlerinin, kurra mekâtib-i ibtidaiyyesinde öğretmen olmaya tenezzül etmeyecekleri şimdiden anlaşılmıştır. Oysa, Maarif Nezaretinin yetiştirdiği kişilerin hemen bütünü şehir çocuklarıdır. Medreseler ise gerek şehir gerek köylerden gelen birçok ilim ve ifran öğrencilerinin sığınağı olmak itibarıyla bunlar derecelerine göre şeyhülislamlık mertebesinde tut da köy imamlığı ve ibtidaiye öğretmenliği gibi küçük tabakalara gelinceye kadar sırasıyla öğrenci yetiştirdiği için ülkenin bu medreselere ihtiyacı çok fazladır."*⁷⁹

M. Safvet eğitimdeki ikilik konusu ile ilgili olarak da şu açıklamalarda bulunur:

*"Şimdi akla gelen bir mesele var ki, o da bir ülkede iki türlü öğretimin, mektep ve medrese öğretiminin, bu ülkeye yararlı veya zararlı olması meselesidir. İyi, ciddi ve vakıfane bir düşünce ile düşünülürse, bu iki öğretim yurdu arasındaki fark, ancak bir ihtisastan başka birşey olmadığı ortaya çıkar. Çünkü medreselerde Arapça ve dinî ilimlere nasıl bir özen gösterilmiş ve öteki bilimler çıkarılmışsa; öteki okullarda da, o okulun şekline ve kuruluşuna göre bir ihtisas kuralı geçerlidir. Aslına bakılırsa Avrupa'da ve özellikle Fransa'da böyle iki şekilde öğretim yerlerinin bulunmasının aleyhinde olanlar çoktur. Hatta bu yüzden bütün Cizvit okulları, Fransa'da kapatılmıştır. Ama Batı ülkelerinde yönetim şekli ve kanunlarındaki izlenen felsefe, sırf aklî ve tabii olmasına ve Cizvitlerin izlediği yöntemin ise dine dayanan yöntem olduğundan, Batı öğretiminde zararlı olması ihtimaline dayanarak bazı taraflarda itiraza ve bazı yerlerde ise büsbütün kaldırılma yoluna gidildiği görülüyor. Biz de ise hükümetin resmi dini, İslâm dini olduğundan ve şerefli hükümdarımızın hilâfet ünvanını taşıdığından, bütün İslâm âlemi ile ilgilenmesi sebebiyle, tabii felsefeyi izlemekte zarar görüleceği açıkça bellidir; kurtuluşumuzun ise ancak dinî felsefenin öğretilmesiyle olacağını, önceden inkâr edenlerle birlikte bugün herkes anladı. Öyleyse kanunlarımız ve yönetimimizde, din felsefesi izlendiği takdirde bu felsefe her iki öğretim yurdumuzun bir irfan üssü olduğu yönünde, temelde birleştiği için; o temelin ayrıntılarında izlenecek ihtisas yolu, bir şekilde, bu öğretim yurtlarını birbirinden ayrı tanıtırmaz ve bir ülkede böyle ayrı ayrı öğretim şekli olamaz diyenleri de sanırım susturur. Özellikle Avrupa Cizvitlerinin yöntemiyle İslâm dininin izlediği yol arasında yerden göğe kadar büyük bir fark bulunduğunu, İslâm dininin Meşrûtiyet'i nasıl bir aşkla kucakladığı açıkça gösterir..."*⁸⁰

Görüldüğü gibi M. Safvet, birer hayır kurumları olarak devlette görev alan herkesin yetiştiği yer bulunan medreselerin islahı yapılırken onların mimari tarzlarının da korunmasını istemektedir. Ayrıca Batı'da ikili öğretimin sakıncalarının Osmanlı devletinde olmayacağını, zira hükümetin resmi dininin İslam dini olduğunu, Hükümdarın hilafet ünvanını taşıdığını ve bütün İslam âlemi ile ilgilenmesi gerektiğini belirtir. Felsefe okutulması konusunda ise, tabii felsefe yerine dini felsefe okutulursa, hem kurtuluşa erileceğini hem de her iki öğretim yurdunun birer irfan üssü olarak temelde birleşeceklerini açıklar.

d. Arap Dili Eğitimi ile İlgili Görüşler

Arap dili eğitimi ile ilgili olarak, Makrili Mehmet adlı birisi: *"İslâm dillerinin bütününe girmiş ve uyum sağlamış olan fasîh Arap dilini öğrenme her tevhide inananın, hele yazı dilinin üçte birini içine almış olduğundan, bir Osmanlının şiddetle ihtiyacı olduğunu açıklamak, en iyi bilinen olduğundan, delil göstermeye ihtiyacı duymaz"* dedikten sonra, makalesinin bir bölümünde Avrupa ve Avrupa öğretimiyle ilgili olarak da: *"Kısacası Avrupa'dan alınacak şeylerimiz varsa da Arap eserlerinden alacağımız daha çoktur. Önem bakımından onlara üstün olduğunda tereddüt etmemeliyiz. Bugün Avrupa'da çocukluk dönemini yaşayan ilimlerin aslı ve onların ilerlemesini sağlayan şeyi iyi araştırırsak, bütününe medreselerden yetişme İslâm bilgilerinin yazmış olduğu kitaplardan çeviri olduğu ortaya çıkar. Amacımız bununla övünmek değildir."*

⁷⁹ A.g.e., s. 1731-733.

⁸⁰ A.g.e., s. 1679-1680

Yalnız şu içinde bulunduğumuz Meşrutiyet döneminde bari çaresiz viranelere, eski dönemdeki gibi solda sıfır gözüyle bakulmasın. Dahası, bilmem medrese öğrencini ne yolla vazgeçirerek Avrupa felsefeleriyle uğraştırmak sevdasına düşenler, iyi bilsinler ki medrese öğrencileri bu yolu asla bırakmazlar. Evet bir milletin uygarlık yolunda, kalkınma alanında ilerlemesine en büyük teşvik aracı olan, millet varlığını hissettiren, övünülecek geçmişimizi unutmaktan korumakta olan, necip Arap milletinin dilini öğrenmemiz zorunludur.", görüşünü savunur ve: "Binlerce cilde ulaşan tefsir, hadis, akaid, tasavvuf, ahlak, fıkıh, fıkıh usûlü, tarih, siyer ve edebiyata ait kitaplar Türkçeye çevrilse bile, ki çevrilmesi yüzyıllar sürer, yine de Kur'an ve hadis için Arap dilinin öğrenilmesi zorunlu olduğunu" bildirir.⁸¹ Fatih Dersiamı Demirhisarlı Hafız Hüseyin ise, Arap dili öğretimi ile ilgili olarak şunları dile getirir: "İslâmi ilimlerin müslümünler arasında istenilen derecede yayılıp gelişmesine engel olan sebeplerden biri de dini ilimlerin kaynağı olan Arap dilinin yöntem, eğitim ve öğretimindeki bozukluk ve yanlışlıktadır. Dil ve dinî ilimlerin öğrenimi ile ilgili olan eldeki kitapların öyle karışık ve anlaşılmasız yazılmış ve öyle gereksiz nazariyelerle boğulmuştur ki bunlar ile öğretime çalışmak, bir öğrencinin sarf ilmine harcadığı zaman ile elde ettiği sonuç arasında eşitlik bulunmaz. Arapça öğrenirken, bu skolastik denilen yöntemden kurtarılmadıkça, Arapça ve şeriat ilimlerinin taraftarlarını artırmak mümkün değildir. Bu ne kötü yöntemdir ki Arap dili öğrenmeye gelenlerin, tahmine göre yüzde doksani, başarıdan ümit kesip meslek değiştiriyorlar. Dünyanın hiçbir yerinde böyle öğrenme yöntemi kalmamıştır. Sanırım insan için en çetin ve en zor olan matematik bilgisi için bile öyle düzenli ve güzel kitaplar yazılmıştır ki, çalışan bir kişi beş-altı yıl içinde tam bir matematikçi olup çıkar. Gerçek acı da olsa söylemeliyiz ki, uygar ve ilerlemiş ülkelerde dil öğrenimi eğlence hükmünde olduğu halde, bizde işkence oluyor... Arapçayı nazari kurallara boğarak yalnız tercüme yoluyla öğrenenler ne Arap dilinin inceliklerini kavrayabiliyorlar, ne de o dile göre düşünmeyi öğrenebiliyorlar. Aksine bütün söylediklerini ana dillerinde nasıl söylüyorlarsa onun gibi kurmaya alışıyorlar. Bu yüzden gerek kelimelerin seçimi gerekse cümlelerin kuruluş şekli ile Arapça şeklini bozuyorlar. Bir dilde birçok kelimenin tam karşılığı bulunamaz. Her dilin kendine has deyimleri, işaretleri, deyişleri hatta cümle düzeni vardır ki, başka dilde tamamen uygulanması mümkün değildir. Çok kez bir dilde kelimelerden oluşan bir deyim diğerinde her ne kadar aynı kelimeler kullanılsa da farklı bir anlamı içerir.

*Bir eğitim ve öğretim yöntemi ki uzun süre arkasından gidildiği halde öğretilen dilin ilmî şekilde kullanımına imkan vermez, kalem alıp yazılmasına yetenek sağlamazsa, onun eksikliğinden şüphe edilmez. Öyleyse Arapça öğretiminin tamamlanması için Arapça kuralları yararsız olan kıl ü kalden (denildi-dedi) kurtarılması; buna Arapça konuşma ve yazmanın eklenmesi en önemli ve gerekli işlerdendir."*⁸²

Demirhisarlı Arapça öğretiminde yapılması gerekenleri bu şekilde açıklarken; Mustafa Sabri ise, Medreselerdeki Arapça öğretiminin şer'i ilimlere hizmet verebilecek şekilde olmasının yeterli olacağını; konuşacak ve yazacak tarzda olmasına gerek olmayacağını belirtir.⁸³

f. Bazı Makalelerde Ders Vekâletini Tenkid*

Medrese öğretimi ile öğrenciye nezaret etmekle sorumlu olan kişi, bazen öğrenciler tarafından bazen de ulema tarafından zaman zaman tenkit edilir, bazen dikkati çekilir ve isteklerde bulunulur.

Bir medrese öğrencisinin "Ders Vekâletinde Neler Oluyor?" başlıklı yazısından imtihanlarda yapılan yolsuzluklarla ilgili olarak:

"... Bu yıl yapılan mekteb-i kuzât imtihanlarındaki yolsuzluklar bir buçuk aydan beri yapılan tahkikattan güneş gibi açık olmuşken, gerçeği dolaba sokmakla gizlemeye çalışıyorlar. Fakat mızrak çuvala girmez. Onbeş şahidin yeminle anlattıkları gibi imtihana girenlerin içeri girip çıktıkları hatta yazılarının bile birbirine bütünüyle ters olduğu ve daha birçok dolaplar çevrildiği meydana iken bu kadar yapılan kötülükleri önemsiz görmek kadar gülünç bir şey olmasa gerekir. Zaten biliriz ki Ders Vekâletinin eski alışkanlığından

⁸¹ A.g.e., s. 1930-1932

⁸² A.g.e., s. 2812

⁸³ A.g.e., s. 89-92

* Ders Vekili: Ders okutması Şeyhülislam'lara şart olan Bâyezid Medresesinde bu görevi vekaleten yerine getirmek için büyük müderrisler arasından seçilen kişinin ünvanıdır. Sonraları medreselerde öğretimle ve öğrenciye nezaretle sorumlu tutulan resmi bir memur mevkiinde kaldı. Bu görev Osmanlıların son dönemine kadar devam etmiştir. Mehmet Zeki Pakalın. **Osmanlı Tarih Deyimleri Sözlüğü** I, İst. 1993 s.428

olarak, verdikleri karardan dönmenin imkan dışı olduğunu farz ettikleri halde, üç gün sonra vazgeçip yüz kere bozarak iş yaptığını...."⁸⁴ ağır bir dille eleştirir.

"Tedenniye Doğru" başlıklı bir makale yazan başka bir medrese öğrencisi ise medreseler konusunda Ders Vekâletine bazı şikayetlerde bulunur:

"Şu yazıyı yazmaktan amacım şu günlerde medreselerin ruhi durumunda hasıl olan perişanlığın devamı hususunda oluşan ilgisizlik, Yüce Ders Vekâleti Heyet-i Kiramından aflarına güvenerek, bizim de suskunluğumuzu bozmamıza sebep olmuştur. Zaten biz sussak âlem susmuyor... Yapılan şikayetlere önem veren de yoktur. Osmanlı Meşrutiyetinin ilk günlerinden beri kulakları tırmalayan ilerleme, kalkınma, yenilik çığlıkları her yerde mümkün olduğu kadar düşünceden uygulamaya geçirilmişse de ilerleme ve yenilik yerine eski yerinden oynatılan öğretim şekli, bir tepki ile geriye doğru bir hızla gitmekte, ilerleme yerine gerileme görülmektedir.

Gerçekten bu konudaki iddiamıza karşı, bir takım deliller göstererek, şurada burada gezerek medreselerin ilerlemesinden sözeden gafilleri iknaya çalışan koltuk düşkünleri bu iddialarımızın aksini iddiadan geri durmuyorlar...

Gerçi medreselerin ciddi bir hale döndürülmesi için çalışılmadı değil çalışıldı. Ama verilen kararların kimisi tepki oluşturdu. Kimisi de yalnız kağıt üzerinde kaldı. Sonuçta yine birşey yok.

Gerçekten medreselerin düzene konulabilmesi için bazı çalışmalar yapıldı ama daha ileriye götürülecekti. Son günlerde yapılan ihmal sonucunda herşey olduğu yerde kaldı. Bugün medreselerde, camilerde dersler başlayalı birbuçuk ay geçtiği halde dersanelere öğretmenler geliyor, öğrenci yok. Oysa medreselerde oturacak değil, halk deyimiyle iğne atacak yer kalmadı. Öğrenci çok ama okuyan çalışan yok. Acaba bu neden?

Burada iki şeyin dikkate alınması gerek. Birincisi, yıl sonlarında yapılan imtihanların bütünüyle ciddiyetsiz ve önemsiz bir halde bulunduğundan, çalışan çalışmayan hep eşit oluyor. Bu konuda ilgililer: Biz bunu seçkin bir kurula bıraktık bizi ilgilendirmez, demektedirler. Medreselerde vaktiyle yerleşmiş bir takım eski işsizler var. Bunlar ne derse girdiler, ne yararlandılar, ne de imtihan verebilirler. Acaba bunlar sonsuza dek böyle bir köşede unutulup kalacaklar mı? Öte yandan çalışkan, fikri, zekası yerinde bir kısım gençler: "Bize oda düşecek, aylık sırası gelecek" diye bekleyip duracaklar mı? Yazıktır bunlara! Daha acıklısı, taşradan yeni gelmiş, henüz gençlik çağının öğretime izin verdiği çağda olmalarına rağmen derse devam konusunda gösterilen ilgisizlik yüzünden yavaş yavaş gevşekliğe ve tembelliğe yöneldikleri görülüyor... Devamsızlara bir ceza da yok. Hatta aylıklarını da kesmiyorlar.

İkincisi niçin engellediler bilmem. Bu yıl dersanelere birer de müdür atanmıştı. İhtimal ki iyileştirmeye hizmet edecekti. Fakat ne yazık! Geçen yıl, bugünlerde, öğrenci dersanelere düzenli geliyordu. Oysa bu yıl hiç gelen yok. İlgililer isterlerse dersanelere bir uğrasınlar da çalışmalarının meyvelerini görsünler. Gönül isterdi ki, İslami eğitimle sorumlu olan Ders Vekâleti Yüce Kurulu bir kişiyi bir oda ile kayıarak zıddına sekiz karar vereceklerine, aleyhlerinde yazı yazanları götürüp azarlayacaklarına, en ufak meseleleri çözmek için zaman yitireceklerine, esaslı şeyler düşünerek şu mesleğin ilerlemesine çalışsalar da, biz de şu yüce mesleği iki yıl öncesine göre daha iyi öğrenseydik. Ne yazık ki olmadı, olmayacak...."⁸⁵

Yukarıda da görüldüğü gibi zaman zaman medreselerin ıslahı ile ilgili yapılan çalışmalar yetersiz görülmektedir. Ders vekaleti tarafından alınan kararlar sebebiyle, öğretim kalitesinin düştüğü, okullara öğretmenlerin gelmediği, imtihanların ciddiyetten uzak olduğu, derslere devamsızlığın arttığı, vs. vurgulanır, bu yüzden günlerin boşa gittiği dile getirilir.

İsterumcalı Salih Zeki adlı bir öğrenci ise, "Ders Vekâlet-i Aliyesinin Hilâf-ı Kanûn İcraatı" başlığı altında yazdığı makalesinde yine Ders Vekâletini tenkit eder:

84 **Beyanü'l-Hak**, s. 2583-2584

85 A.g.e., s. 2446-2449

"Kainat üzerinde her şey ve bizzat kainat bile düzenli, değişmez ve adaletli bir kanuna uyduğundan yeryüzünün meyvesi olan insan ve bu insanların toplanıp birleşmesinden oluşan cemiyetlerde de aynıyla o düzenli ve değişmez kanunlar maddi ve manevi şekliyle takip edegelmiştir. İşte topluca ortaya konan şu düşünceden anlaşılıyor ki, insanlık dünyası, dolayısıyla bütün yollar, yasal uygulamalardan, elle bozulacak olursa, işlerin ve yönetimlerin doğal akışındaki sürekliliği şöyle dursun, yok olmaya yüz tutacağını açıklamaya gerek yoktur. Acaba bizim Yüce Ders Vekâleti insanlık için konmuş olan şu adil yasalardan hiç bir ders alamadı mı? Alamamış ki yetkisi bulunduğu yasayı kötüye kullanıp, böyle gelişi güzel işleri yönetmek istiyor. Fakat iyi bilmelidir ki böyle yasaya ters gelen işlere karşı artık "işittik ve uyduk" demenin zamanı çoktan geçmiştir. Dershanelerimizin açılışından beri bu dakikaya kadar ne yasaya uygun bir işlem, ne de gönül ferahlatan bir uygulama göremediğimiz için üzülüyoruz... Biz medrese öğrencilerine indirmiş olduğu darbesiyle yaralarımızın açılmasına neden olmuştur. Hizmet ettiğimiz şu şerefli meslek, bir süre daha böyle düşüncesiz kimselerin yönetimi altında kalacak olursa, mesleğimizin ilerleme adına bir adım bile atamayacağı güneş gibi kendini göstermektedir. Cidden acıyorum. Öğrenci kardeşlerimizin gençlik çağları böyle vah, evvah ile geçecek....

Üç yıldan beri Arab ilimlerinin düzenini bozan dershane derslerine bir ay içinde, insanlık gereği beş-altı gün gitmeyen bir öğrencinin almış olduğu aylığın tamamının kesilmesi yasaya aykırı bir hareket değil mi? Fakat bizim en büyük suçumuz dershanelere kayıtlı bulunmaktığımızdandır. Dershanelere kayıtlı olmayanlar öteden beri zorluk olmadan paralarını almış ve almaktadırlar. İşte bu da bir yasa...⁸⁶

Görüldüğü gibi genelde Ders Vekâletini tenkit edenler medrese öğrencileridir. Çünkü o dönemde iktidarda İttihat ve Terakki Partisi olduğundan bu tarz tenkitleri ulemanın yapması biraz zor olsa gerekir.

Bu arada Ermenekli Mustafa Saffet de, Ders Vekâletini eskiden beri taşraya giden medrese öğrencilerine verilen bilet ilmuhaberinin, öğrencilerin başkalarına sattığı veya eskiye oranla öğrencinin çok arttığı yüzünden eldeki paranın yetişmediği için kesilmesi dolayısıyla tenkit eder ve şunları dile getirir:

"Şimdi biz bu iki sebebi inceleyelim. Medrese öğrencisine verilen bu para vaktiyle vakfedilmiş bir para olup elbette bu vakfın bir de şartı olması gerekir. Vakfın şartı varsa o yolda hareket edilmesi icabeder. Eğer vakfın şartı yoksa bir uygulama vardır ki o uygulamanın kaldırılmasının inandırıcı bir sebebe dayandırılması gerekmektedir. Şimdi, Meşrûtiyetten önce ve sonraki durumları bir düşünelim: Meşrûtiyetten önce medrese öğrencisine âtiye-i padişahî(!) diye iki mecdiye ve gideceği yere gidiş-dönüş için de yarım bilet verilirdi. Tabiatıyla Meşrûtiyet'ten önce öğrencinin sayısı daha çoktu. Meşrûtiyet'in ilanından sonra da dönüş için verilen yarım bilet kaldırıldı. Fakat iki mecdiye harçlık üç mecdiye yükseltildi. Böylece o fazla verilen bir mecdiye, yarım bilet yerine kondu. Gidiş için bir bilet kestiren öğrenci ihtiyacı ile Manastır'a Üsküb'e gidecek öğrenci eşit tutularak önce eşit olarak beşer mecdiye ile birer aylık verilerek gönderilmelerine yine karar verilmiş, sonra her nasılsa bu karardan dönülerek aylık verilmesine ve beş mecdiye'nin de yetmişbeş kuruşa indirilmesi kararı alınmış. Daha sonra da öğrencinin şikayeti üzerine bir aylık yetmişbeş kuruşun verilmesi kararıyla cömertlik (!) gösterilmiş....

Diğer konu eğer medrese öğrencisi hakkını kötüye kullanıyorsa, bunun önü alınmalı. Yoksa böyle bir karar ile kötülüğün önü alınmaz. Çünkü uzak yere gideceğim diye bilet alıp da onu satmaktansa, taşraya gideceğim diye yol parası alıp da gitmemek daha kolaydır... Ders Vekâleti, Manastır'a, Üsküb'e, Karaman'a gidecekler ile Yalova'ya gideceklerle eşit bir yol parası verdiği gibi gitmeyenlere de yol parası verecekse orasını bilemeyiz.

Medrese öğrencisinin bu yıl arttığı konusuna gelince, istatistikleri tam bilmiyorsak da, camilerde ders okuyan öğrencinin bu yıl geçen yıllardan fazla değil belki eksik olduğu görülüyor.

Bir de medrese öğrencisine bilet parası verildiği zaman Ramazan'ın dışında, hoca ve öğrenci yüzü görmeyen uzak yerlere kadar da gidiliyordu. Böylece o üçra yerlerin yararlanmasına sebep oluyordu....⁸⁷

Kısacası, Ders Vekâleti de bu şekilde bir kısım medreseli tarafından tenkit edilmiştir.

SONUÇ

86 A.g.e., s. 2677-2678

87 A.g.e., s. 2933-2935.

1908-1912 yılları arasında yayın hayatını sürdüren **Beyanü'l-Hak** dergisinde ulema tarafından siyasi, dinî, ilmî, sosyal, kültürel, edebî, ahlâkî vs. konularda pekçok makale yazılmıştır. İttihatçıların yönetimde bulunduğu bu dönem, oldukça çalkantılı bir dönemdir.

Bir kısım **Beyanü'l-Hak** veya Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye uleması, başlangıçta İttihatçılara hayrandırlar. Çünkü onlar II.Abdulhamit'in istibdât yönetimine son vermişlerdir ve şeriata uygun gördükleri Meşrûtiyet yönetimini getirmişlerdir. Bu yüzden İttihatçılara teşekkürlerini sunmuşlar ve bir süre onlarla birlikte işbirliği yapmışlardır. Yalnız İttihatçıların yavaş yavaş, Meşrûtiyete aykırı davranışlarını görmeye başladıklarında İttihatçılarla bir bağları olmadıklarını açıklamak durumunda kalmışlardır.

Zaman zaman siyasi konularda yazılar yazmışlar ve İttihatçıların yanlışlarını tenkit etmişlerdir. Yalnız İttihatçıların Meşrûtiyete rağmen istibdâta yöneldikleri zaman, önce, korktuklarından bu tenkitlerinde fazla ileri gidememişlerdir. Ancak 30 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın itttihatçıların dışında bir kabine kurması üzerine, dört yıl, içlerinde gizledikleri ağır tenkitlerini açıkca yapabilmışlerdir. "Maziye Bir Nazar" adlı makalede, vatanlarını sevenlerin ve Halaskar* ellerin yardımları ile Allah'ın da desteği sayesinde dört yıldan beri ülkeyi acaip bir Meşrutiyet ile yöneten İttihatçıların yönetimine son verildiği uzun uzun anlatılır. Ayrıca da İttihatçı hükümetin,yapılan fesat ve nifaklara göz yumduğu; dahası, İslâmiyeti kötüleyerek,gençlerin dimağlarını zehirleyerek ve âlimlere hakaret ederek dinsizlik yapmayı kendilerine amaç edinenlere fırsat verdiği belirtilip, 88 tenkit edilir.

Ulema, itttihatçıları tenkit ederken, şeriata uygun gördükleri Meşrûtiyeti, kendilerine siper yapmıştır. Yaptıkları siyasetin ise İslâma uygun olduğunu "iyiliği emredip kötülükten menetme" prensibi ile savunmuşlardır. Siyasete karıştıkları için zaman zaman itttihatçılar tarafından uyarılmışlar ve birkaç kez de yayın organları olan **Beyanü'l-Hak** dergisi kapatılmıştır.

Medreseler konusunda ise, genelde medreselerde görev yaptıklarından sorunları bilmektedirler. Ayrıca medresede ıslahat yapılması gerektiğine inanmışlardır. Yalnız ıslah konusunda değişik görüşler ortaya koymuşlardır. Medreseye yeni dersler konulmasını çoğunlukla savunmuşlardır. Bir kısmı da yapılacak ıslahatları anlatırken isim vermekten çekinmiştir. Bunlar belki medreselilerden, belki de hükümetten çekinmiş olabilirler. Medreselerin bozulmasında ulemanın hatasının olup olmadığı üzerinde fazla durmamışlardır. Bu konuda daha çok son dönemlerdeki hükümleri ve özellikle de Abdülhamit yönetimini aşırı bir şekilde suçlamışlardır. Abdülhamit hükümetinin bütün Osmanlı vatandaşlarına uyguladığı işkencenin en korkuncunu müslümanlara yaptığını⁸⁹; Abdülhamit'in ilim ve irfan kaynağı olan medreseleri ve mektepleri kurutmaya çalıştığını⁹⁰; hürriyet düşüncesi olan medrese öğrencilerinin mavnalarla, süprüntü kayıklarla sürgüne gönderildiklerini; kısacası Abdülhamit yönetiminin yapılması gereken ıslahata karşı çıktığını uzun uzun anlatmışlardır. Yalnız bütün bu suçlamalara rağmen, Abdülhamit'in yaptığını iddia ettikleri kötülüklerle ilgili olarak,satıştan kaldırıldığını belirttikleri "**Şerh-i Mevâkif**"⁹¹ adlı kelâm kitabının dışında, somut bir örnek göstermemişlerdir.

Yapılan bu çalışma göstermektedir ki II. Meşrûtiyet dönemindeki ulema, toplumdaki siyasî ve sosyal olaylarla yakından ilgilenmiş ve çeşitli konularla ilgili görüşlerini açıklıkla dile getirmiştir.

Öyleki görüşlerini halka sunabilmek için dergi çıkarmışlar, fikirlerini bu dergide ortaya koyarak bir tartışma ortamı oluşturmuşlardır.

Siyaset ve medreseler veya o dönemdeki eğitim-öğretim ile ilgili bu tartışmaların günümüzdeki siyasetçi ve ilim adamlarına yararlı olması dileğiyle...

* Bu dönemde bir kısım subay, İttihat ve Terakki İstibdâtını yıkıp, Meşrutiyete işlerlik kazandırmak ve ordunun siyasete karışmasını önlemek için Halaskar Zâbitan grubunu oluşturmuşlardır. Akşin, a.g.e., s.199.

88 **Beyanü'l-Hak**, s. 3089

89 A.g.e., s. 11-13

90 A.g.e.,s.3089

91 A.g.e., s. 11-13